

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Partijafstanden in de Tweede Kamer der Staten Generaal

Daalder, H.; Geer, J.P. de

Citation

Daalder, H., & Geer, J. P. de. (1977). Partijafstanden in de Tweede Kamer der Staten Generaal. *Acta Politica*, 12: 1977(3), 289-345. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3451725>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3451725>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Acta Politica

tijdschrift voor politicologie

Kernredactie

drs. J. Th. J. van den Berg, drs. H. W. Blom, dr. B. J. S. Hoetjes, drs. K. Koch (secretaris), drs. O. Schmidt, prof. dr. J. K. De Vree

Redactieraad

Jhr. drs. G. van Benthem van de Bergh, prof. dr. H. R. van Gunsteren, drs. R. P. van den Helm, prof. dr. A. Hoogerwerf, drs. J. A. M. Klaver, dr. A. E. van Niekerk, dr. J. van Putten, prof. dr. G. J. Scholten, mr. dr. I. Th. M. Snellen, dr. J. J. A. Thomassen

Bijdragen

en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de redactie-secretaris, drs. K. Koch, p.a. Volkenrechtelijk Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, Janskerkhof 16, Utrecht (030 - 31 87 49); de kopij dient persklaar te worden ingezonden, in zesvoud en in machineschrift

Boeken ter recensie

en boekbesprekingen zende men aan de boekenredacteur, drs. H. W. Blom, Erasmus Universiteit H 2-16, Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam; terugzending van ongevraagde recensie-exemplaren kan niet plaatsvinden

Administratie

Voor abonnementen en advertenties richt men zich tot de uitgever, Boompers boeken- en tijdschriften-uitgeverij bv (Boom Meppel), Groenmarktstraat 1 te Meppel (05220/54306); postrekening 2756509

Acta Politica verschijnt driemaandelijks; de abonnementsprijs bedraagt f 56,75, voor instellingen f 79,50; voor studenten f 41,75 (maximaal gedurende vijf achtereenvolgende jaren).

Voor het buitenland gelden aangepaste tarieven die op aanvraag te verkrijgen zijn.

Losse nummers f 17,50

Advertentietarieven: 1/1 pagina f 300,—; 1/2 pagina f 170,—.

Indien men het abonnementsgeld gireert voor een ander gelieve men op het girostrookje duidelijk naam en adres van de abonnee te vermelden, ter vermijding van dubbele incasso

Partijafstanden in de Tweede Kamer der Staten-Generaal*

door H. Daalder en J. P. van de Geer

1 Inleiding

In Nederland evenals elders zijn in het afgelopen decennium tal van pogingen ondernomen de onderlinge verhoudingen tussen politieke partijen in een ruimtelijke figuur weer te geven.¹ Daarbij is uitgegaan van gegevens, die verzameld werden bij zeer verschillende onderzoeksgroepen, een groep studenten,² een steekproef uit een plaatselijke bevolking,³ een landelijke enquête,⁴ onderzoek onder leden van vertegenwoordigende lichamen, hetzij een gemeenteraad,⁵ hetzij een parlement,⁶ e.d. De techniek van het verzamelen van gegevens toonde evenzeer een grote verscheidenheid; zij varieerde van vragen in mondelinge enquêtes, tot opdrachten aan groepen proefpersonen, en analyses van partijprogramma's,⁷ tot het stemgedrag van individuele kiezers⁸ of volksvertegenwoordigers,⁹ c.q. het al of niet samen optrekken van partijfracties in het parlement.¹⁰ Ook bij de analyse van deze gegevens is van tal van technieken gebruik gemaakt, variërend van factor-analyse tot niet-metrische schaaltechnieken.

Van verschillende kanten is fundamentele kritiek geoefend op dit soort pogingen een 'spatial representation' van partijstelsels te geven.¹¹ Toch komen tal van analyses — vooral ook in het kader van veelpartijen-stelsels — tot goed herkenbare en politiek redelijk interpreteerbare resultaten.

In dit artikel wordt verslag gedaan van een aantal analyses van gegevens over partijverhoudingen die werden verkregen in mondelinge vraagesprekken met leden van de Tweede Kamer in 1968 en 1972. Aan het slot van dit artikel zal een poging gedaan worden een antwoord te geven op de vraag welke poli-

* Dit artikel is gebaseerd op gegevens die in 1968 en 1972 verzameld werden in het kader van twee onderzoeksprojecten, die gesubsidieerd werden door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (resp. Onderzoek 43-03: *De Plaats en het Functioneren van de Staten-Generaal* en Onderzoek 43-09: *Representatie en Politieke Participatie*). Het veldwerk werd verricht door de afdeling politieke wetenschap, de kwantitatieve analyses door de afdeling datatheorie, van de Rijksuniversiteit te Leiden.

tieke betekenis men aan dit genre van analyse al of niet kan toekennen.

Voorop moet daarbij gesteld worden dat onze analyse niet de eerste poging is in Nederland om een ruimtelijke kaart van het partijwezen te construeren. Al een aantal jaren geleden is met meer of minder succes,¹² gepoogd op basis van empirisch materiaal inhoud te geven aan een links-rechts plaatsing van politieke partijen.¹³ De Gruijter heeft al in 1967, op basis van een methodiek die was ontworpen door Van de Geer e.a., gepoogd tot een multidimensionale interpretatie te komen van gegevens verkregen van een groep psychologie-studenten, die opdracht kregen telkens tussen drie partijen twee partijen te kiezen, die het meest op elkaar geleken.¹⁴ Koomen en Willems gebruikten gegevens van geënquêteerden uit Schagen voor een weergave van het Nederlandse partijstelsel.¹⁵

Van Tijn-Koekebakker, Brinkman en Koomen gaven een ruimtelijke weergave van het stemgedrag van partijen tijdens het kabinet-Cals.¹⁶ Wolters analyseerde via ruimtelijke modellen de politieke verhoudingen in de Leidse gemeenteraad tijdens een aantal jaren van toenemende polarisatie¹⁷; hij onderwierp tevens de gegevens van De Gruijter aan een nieuwe analyse.¹⁸ De resultaten van een rangordevraag over politieke partijen, die in 1968 werd voorgelegd aan leden van de Tweede Kamer, werden uitvoerig ge-analyseerd door Daalder en Rusk in een in 1972 in Amerika verschenen publicatie.¹⁹ Na hen analyseerden zowel De Leeuw²⁰ als Hazewindus en Mokken²¹ deze zelfde gegevens, zij het met andere technieken. Meer recent zijn uitvoerige studies verschenen van Bronner en De Hoog²² op basis van een landelijke steekproef, en van Middendorp²³ met hulp van gegevens uit een bevolkingssteekproef en een schriftelijke enquête onder parlementariërs.

De thans voorgelegde gegevens hebben enige voordelen boven de eerder genoemde studies:

1 – zij zijn ontleend aan de meest gezaghebbende groep ondervraagden die het Nederlandse politieke bestel kent, t.w. vrijwel alle leden van de Tweede Kamer;

2 – deze werden ondervraagd op twee verschillende tijdstippen in 1968 en 1972; hierdoor is vergelijking van partijbeelden in de tijd mogelijk;

3 – het onderzoek van 1972 bevat verschillende gegevens die verkregen werden van dezelfde groep respondenten: naast een al in 1968 gestelde vraag over een voorkeursrangorde van politieke partijen, bevat de enquête van 1972 tevens afzonderlijke gegevens over door kamerleden ten aanzien van alle partijen gegeven sympathie-scores, over coalitievoorkeuren, over antwoorden op vragen naar de plaatsing van kamerleden en partijen op bepaalde issue-dimensies.

Het hiervolgende artikel biedt de resultaten van een aantal op deze gegevens uitgevoerde analyses.²⁴

II Rangordes van partijen in 1968 en 1972

Zowel in 1968 als in 1972 werd aan kamerleden de volgende identieke vraag voorgelegd:

'In buitenlandse onderzoeken is veel aandacht besteed aan de vraag welke afstand tussen de verschillende partijen bestaat. Ons is gevraagd dit ook voor Nederland na te gaan en wij zouden uw hulp daarbij zeer op prijs stellen.

Ik geef U hierbij een aantal losse kaartjes. Hierop staan alle partijen, die in het Parlement vertegenwoordigd zijn, behalve de Uwe.

Zoudt U nu deze kaartjes op een dusdanige volgorde willen leggen, dat bovenop de partij komt waarmee U persoonlijk zich misschien nog het meest verwant zou gevoelen, daarna de tweede etc., net zo lang tot alle partijen aan de orde zijn geweest?'

In een aantal gevallen maakten de ondervraagde kamerleden géén onderscheid tussen bepaalde hun voorgelegde partijen, die in dat geval als 'gelijken' (*ties*) gecodeerd zijn. Dit kwam echter sporadisch voor, en betrof vrijwel uitsluitend de minder belangrijke partijen. De resultaten van de analyse zijn daardoor niet wezenlijk beïnvloed.

De eerdere analyses van de 1968-gegevens door Daalder en Rusk lieten enigszins afwijkende resultaten zien al naar men een Kruskal-analyse op de gegeven rangordes uitvoerde of ontvouwde volgens de techniek van Coombs.²⁵ In beide gevallen kwam een duidelijke links-rechts dimensie naar voren. De Kruskal-analyse²⁶ onthulde een tweede dimensie, die wees op de tegenstelling confessioneel-nietconfessioneel, terwijl in de Coombs-analyse als tweede dimensie veeleer en onderscheid naar voren kwam tussen de voornaamste (potentiële) regeringspartijen enerzijds, en de kleinere niet *Regierungsfähige* partijen anderzijds.

Daalder en Rusk poogden hun analyse verder te verfijnen. Zij voerden afzonderlijke analyses uit met eliminatie van de kleinste partijen als stimulus,²⁷ en pasten afzonderlijke ontvouwingen toe op de kamerleden van de voornaamste parlamentsfracties afzonderlijk.²⁸ Hun analyse voerde tot resultaten, die enig licht leken te werpen op mogelijke coalitie-voorkeuren tussen de partijen. Aangezien het analyse-materiaal echter niet was verzameld met het specifieke oogmerk coalitie-voorkeuren te meten, maar veeleer uitging van antwoorden op grond van gegevens over individuele affiniteiten van individuele kamerleden, konden deze onderzoekers slechts eindigen met hun eigen – hoezeer ook op zichzelf politiek goed duidbare – resultaten van tal van vraagtekens te voorzien.

De rangordes van 1968 zijn opnieuw, met vooral ten aanzien van de plaatsing van individuele kamerleden meer bevredigend resultaat, ge-analyseerd door De Leeuw, wiens methode wij hierna eveneens zullen gebruiken.²⁹

De beschikbare rangorde-gegevens

Zowel voor 1968 als voor 1972 beschikken wij over antwoorden gegeven door telkens 141 van de 150 Tweede Kamerleden. De negen niet-respondenten zijn in beide gevallen afkomstig uit de CPN, welke partij en bloc medewerking aan enigerlei enquête weigerde, de Boerenpartij en steeds één lid van de SGP. Niet alle leden beantwoordden de vraag naar de rangorde van partijvoorkeuren geheel en al, zodat de effectieve N soms lager is dan 141. Van de voornaamste fracties zijn de antwoorden echter praktisch gesproken volledig.

Bij de interpretatie van de hier-volgende gegevens dient bedacht te worden dat deze afkomstig zijn uit een periode toen de regering nog werd gevormd door een coalitie van de drie confessionele partijen en de liberalen — in 1972 nog aangevuld met twee ministers van DS'70. In 1968 maakte D'66 nog in generlei opzicht deel uit van een progressieve coalitie. De befaamde anti-KVP resolutie van de PvdA (1969) was in 1968 nog niet aangenomen. De PPR splitste zich net af van de KVP op het moment dat de 1968-enquête werd gehouden. De vier PPR-dissidenten (waaronder ook de latere minister van Doorn, die na zijn vertrek uit de KVP uit de Tweede Kamer zou treden), zijn bij de analyse nog als lid van de KVP beschouwd, ofschoon in de enquête de PPR wel nog als afzonderlijke stimulus werd opgenomen. DS'70 en de Nederlandse Middenstandspartij komen eerst in de gegevens van 1972 voor.

Een vergelijking van de 141 respondenten in 1968 en 1972 wijst uit dat 74 respondenten zowel in 1968 als in 1972 deel van de kamer uitmaakten ('de blijvers'), terwijl 67 leden na 1968 de kamer verlieten ('de vertrekkenden'), om plaats te maken voor 67 nieuwe respondenten in 1972 ('de nieuwkomers'). De verdeling van deze drie groepen respondenten over de verschillende partijen wordt weergegeven in tabel 1.

Gemiddelde voorkeuren

Figuur 1 geeft voor de zeven belangrijkste partijen (d.w.z. alle potentiële regeringspartijen met uitzondering van de ook in 1972 nog kleine PPR) aan welk rangnummer respondenten uit elk van deze partijen gemiddeld aan alle andere partijen in de Tweede Kamer in 1968, resp. 1972 gaven. Bij het bezien van deze figuur moet rekening gehouden worden met het feit, dat in 1968 twaalf partijen in de Tweede Kamer zitting hadden en in 1972 veertien (als gevolg van in 1971 in de Kamer voor het eerst optreden van DS'70 en de N.M.P.). Dit leidt er toe, dat het gemiddeld rangnummer voor partijen die door respondenten na DS'70 c.q. de NMP worden genoemd hoger wordt, zonder dat dit enige wijziging in relatieve waardering van de betrokken partijen behoeft aan te duiden. Deze vertekening is belangrijker in oordelen gegeven door leden van de VVD en de CHU dan die ten aanzien van de oordelen van de ARP en de KVP, en weer belangrijker voor deze partijen dan voor die van de

H. Daalder en J. P. van de Geer Partijafstanden in de Tweede Kamer

Tabel 1: Verdeling van geïnterviewde Leden van de Tweede Kamer in 1968 en 1972 per partij (N = 141)

	vertrekkenden 1968	blijvers 1968 en 1972	nieuwkomers 1972	code ²
CPN	—	—	—	C
PSP	2	2	—	P
PvdA	17	20	19	L
D'66	—	7	4	6
KVP ¹	23	1 + 18	17	K
AR	9	6	7	A
CHU	5	7	3	U
VVD	7	10	6	V
BP	4	—	—	B
SGP	—	2	—	S
GPV	—	1	1	G
PPR ¹	(4)	(1)	1	R
DS'70	—	—	7	7
NMP	—	—	2	N
totaal	67	74	67	

1 Respondenten die in 1968 van de KVP overgingen naar de PPR zijn in de eerste twee kolommen als KVP-ers opgenomen. Zij zijn tevens tussen haakjes vermeld onder de PPR.

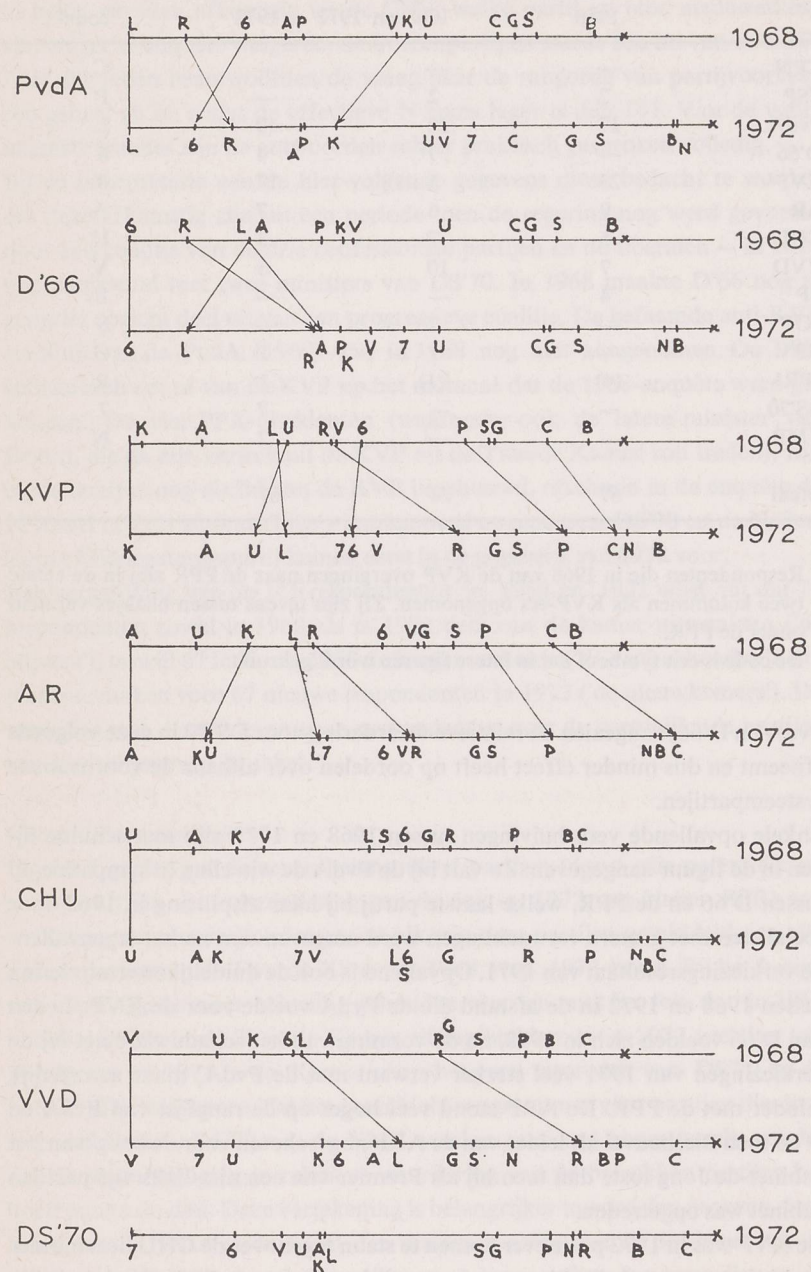
2 De code is een symbool dat in latere figuren wordt gebruikt.

PvdA en D'66, aangezien de relatieve waardering voor DS'70 in deze volgorde afneemt en dus minder effect heeft op oordelen over althans de voornaamste systeempartijen.

Enkele opvallende verschuivingen tussen 1968 en 1972 zijn met schuine lijnen in de figuur aangegeven. Zo valt bij de PvdA de wisseling in sympathie op tussen D'66 en de PPR, welke laatste partij bij haar afsplitsing in 1968 door socialisten met grotere verwachtingen werd omgeven dan na het tegenvallende verkiezingsresultaat van 1971. Opvallend is ook de duidelijke vermindering tussen 1968 en 1972 in de afstand die de PvdA voelde voor de KVP. Leden van D'66 voelden zich in 1972, na de vorming van het schaduwkabinet bij de verkiezingen van 1971 veel sterker verwant met de PvdA, maar aanzienlijk minder met de PPR. De ARP stond veel hoger op de ranglijst van PvdA en D'66 toen Biesheuvel als leider van de ARP nog 'schoten voor de boeg' van het kabinet-de Jong loste dan toen hij als Premier van een niet-links vijf-partijen kabinet was opgetreden.

De KVP was in 1972 positiever komen te staan tegenover de CHU, iets minder positief tegenover de PvdA en sterk negatief tegenover de PPR. Doch in beide

Figuur 1: Gemiddelde voorkeurscores voor respondenten uit de zeven grotere partijen. De schalen lopen van links naar rechts in afnemende mate van voorkeur. Het rechter eindpunt van de schaal (aangegeven met x) ligt in 1968 bij 12, in 1972 bij 14.

jaren bleef de gemiddelde voorkeur van KVP-kamerleden voor de PvdA aanzienlijk *groter* dan voor de VVD. Het beeld voor de ARP-kamerleden stemt hiermee vrijwel overeen: een stijgende sympathie voor de KVP, een blijvende voorkeur voor de PvdA boven de VVD, doch als men de intrapolatie van DS'70 in rekening brengt, een vermindering van de afstand tot de VVD en evenals bij de KVP een sterk teruglopen in de sympathie voor de PPR.

Het beeld van de CHU-kamerleden bleek tamelijk stabiel: een sterker tot elkaar trekken van de CDA-partijen *avant la lettre*, anders dan bij de twee confessionele zusterpartijen een duidelijk blijvende voorkeur voor de VVD boven de PvdA en zij het in iets mindere mate dan de VVD een duidelijke sympathie voor DS'70. Bij de VVD vindt men wat afnemend enthousiasme voor de KVP, een blijvende afstand tot de ARP en de PvdA en een uiterst negatief gevoelen voor de PPR.

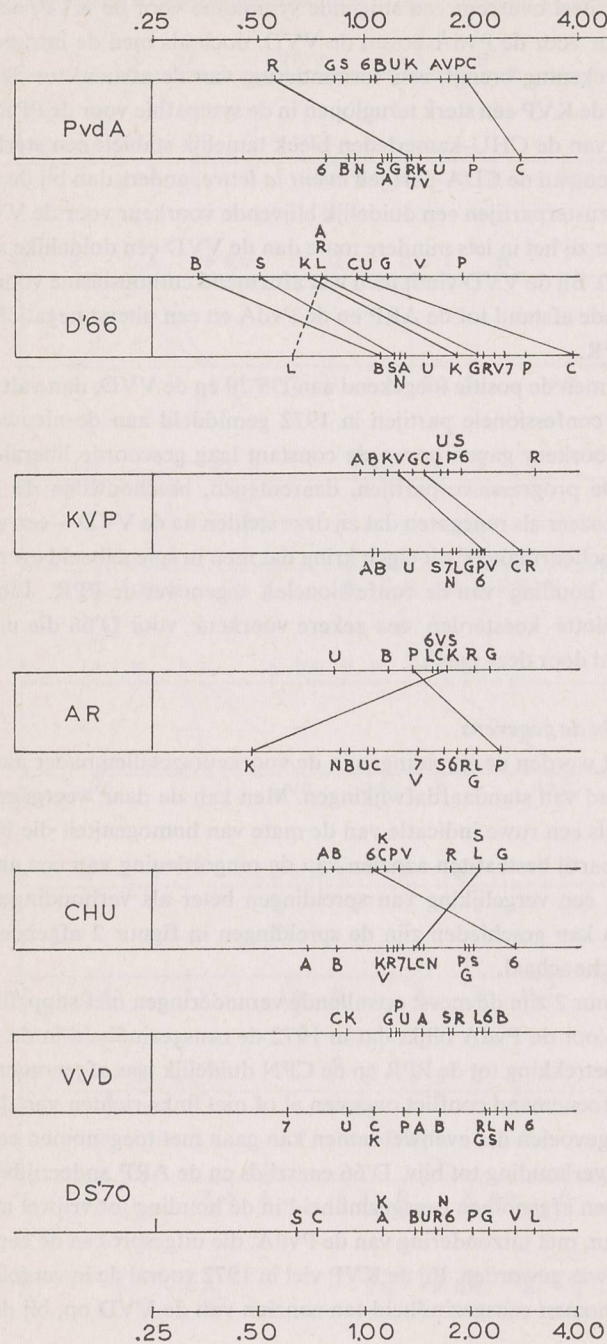
Vergelikt men de positie toegekend aan DS'70 en de VVD, dan valt op dat de drie grote confessionele partijen in 1972 gemiddeld aan de nieuw-gekomen partij de voorkeur gaven boven de constant laag gescoorde liberale coalitiepartner. De progressieve partijen, daarentegen, beschouwden de DS'70-ers kennelijk zozeer als renegaten dat zij deze stelden na de VVD — een zich afzetten tegen 'scheurmakers' uit eigen kring dat men in spiegelbeeld evenzeer aantreft in de houding van de confessionelen tegenover de PPR. Liberalen en DS'70 tenslotte koesterden een zekere voorkeur voor D'66 die niet beantwoord werd door deze partij.

Spreiding in de gegevens

In figuur 2 worden de spreidingen in de voorkeursgetallen nader aangegeven, aan de hand van standaardafwijkingen. Men kan de daar weergegeven maat opvatten als een ruwe indicatie van de mate van homogeniteit die binnen een bepaalde partij bestaat ten aanzien van de rangordening van een andere partij. Omdat een vergelijking van spreidingen beter als verhoudingen dan als verschillen kan geschieden zijn de spreidingen in figuur 2 afgebeeld op een logaritmische schaal.

Ook in figuur 2 zijn de meest opvallende veranderingen met stippellijnen aangegeven. Voor de PvdA blijkt dat in 1972 de eensgezindheid in de rangordening met betrekking tot de PPR en de CPN duidelijk was afgenomen — symptoom van toenemend conflict over een al of niet links-richten van de socialisten — een gevoelen dat evenwel samen kan gaan met toegenomen eensgezindheid in de verhouding tot bijv. D'66 enerzijds en de ARP anderzijds? Bij D'66 trof men een afgenomen eensgezindheid in de houding tot vrijwel alle andere partijen aan, met uitzondering van de PvdA, die uitgesproken de eerstgewenste partner was geworden. Bij de KVP viel in 1972 vooral de in vergelijking met 1968 afgenomen eensgezindheid ten aanzien van de VVD op, bij de ARP de

Figuur 2: Standaardafwijkingen van voorkeurscores voor respondenten uit de zeven grootste partijen, op logaritmische schaal

meer algemene toegroei naar de KVP. De CHU dacht in 1972 minder homogeen over D'66 en meer eensgezindheid over de (laag-gescorede) PvdA. Bij de VVD vond opvallend weinig verandering plaats. DS'70 werd gekenmerkt door een grote interne onenigheid in houding, zowel ten aanzien van de VVD als de PvdA (een vroeg teken voor het schisma dat in deze partij pas twee jaar later zou uitbreken?)

Men kan figuur 2 ook anders bekijken, en per beoordeelde partij nagaan, hoe eensgezind of verdeeld kamerleden van andere partijen over deze partij oordelen. Zo blijkt bijv. een vrijwel unanieme (negatieve) beoordeling van de Boerenpartij bij alle partijen, met uitzondering van de VVD (zij het dat in 1968 bij deze partij over de Boerenpartij meer onenigheid bestond dan in 1972). Het zou te ver voeren voor alle 12 c.q. 14 partijen in beide onderzoeksjaren een aparte uiteenzetting te geven. De afbeeldingen lijken echter de algemene stelling te bevestigen, dat stimuli die met meer affect worden beoordeeld (d.w.z. óf sterke voorkeur genieten óf uitgesproken negatief beoordeeld worden) meer homogeen beoordeeld worden, dan partijen in de tussencategorieën. Indien men bijv. in figuur 1 op elke schaal de twee meest geprefereerde en twee minst geprefereerde partijen neemt — d.w.z. $13 \times 4 = 52$ gevallen, n.l. voor tweemaal 6 partijen in 1968 en 1972, plus DS'70 in 1972 — dan komen deze 52 beoordeelde partijen 31 maal in figuur 2 voor als de het meest homogeen beoordeelde partijen. De toevalskans hierop is uiterst klein.

De voor de analyse gebruikte schaalmethode en de opbouw van de analyses

Gemiddelden en spreidingen geven een nogal ruw en globaal beeld van de resultaten. Zij bieden weinig inzicht in de onderliggende structuur. Voor een meer verfijnde analyse hebben wij gebruik gemaakt van een door De Leeuw (1973) beschreven methode.

Voor een globaal begrip van deze methode zijn de volgende opmerkingen van belang:

1. De methode bepaalt achtereenvolgens dimensies waarop zowel de stimuli (i.c. de partijen) als de individuele respondenten (i.c. elk kamerlid) worden geschaald;
2. De schaalwaarden op zulke dimensies zijn niet sterk afhankelijk van de grootte van de partijen waartoe respondenten behoren. Dat laatste geldt uiteraard wel voor de gemiddelde voorkeurs-score, die elke partij haalt, indien deze over alle partijen wordt berekend; partijen die veel vertegenwoordigers in de Kamer hebben scoren dan automatisch hoog. De dimensies in de analyse volgens de methode-De Leeuw zijn echter niet lineair afhankelijk van dergelijke gemiddelde scores;
3. Indien men een voldoende aantal schalen zou berekenen zou men zowel de stimuli als de respondenten kunnen denken als punten in een ruimte met eventueel dimensies als het aantal schalen, waarbij de schaalwaarden steeds coor-

dinaten zijn van die punten. Zouden wij in die ruimte een lijn trekken uit de oorprong naar een gegeven individu-punt, en zouden wij de stimuluspunten op die lijn projecteren, dan zouden wij de door dit individu gegeven rangorde terugvinden;

4. Een onvolledige oplossing benadert die volledige reconstructie, en beperkt zich tot die schalen die in hoofdlijnen de rangordes 'verklaren'. In grafische weergaven van die oplossing blijft gelden dat projecties van stimulus-punten op de individu-assen een indicatie van de rangorde geven. Maar in grafische voorstellingen van deze gereconstrueerde ruimte (die zich noodzakelijk moeten beperken tot twee dimensies) geven loodrechte projecties van stimuluspunten op individu-assen een vertekend beeld van de werkelijke, meer-dimensionale projecties;
5. Wij kunnen omgekeerd grafieken van punten ook zo bekijken, dat wij voor een gegeven stimulus-punt een as tekenen en de individu-punten op die as projecteren. In dat geval worden de individuen bij benadering gerangschikt naar hun relatieve voorkeur voor de betrokken stimulus;
6. Deze twee principes tezamen geven een redelijk handvat om de schalen te interpreteren. Wij kunnen immers zowel beoordelen wat de schaal betekent door te kijken naar de wijze waarop de stimuli op de schaal gerangschikt worden, als ook naar de manier waarop de respondenten (van wie tenslotte bekend is tot welke partij zij behoren) op die schaal gerangschikt zijn;
7. Daarbij kunnen wij gebruik maken van grafieken waarin zowel de respondenten als de stimuli zijn afgebeeld, en die men volgens de onder 4 en 5 aangegeven regels kan trachten te interpreteren.

In dit artikel beperken wij ons tot een weergave van de resultaten voor de drie belangrijkste dimensies. Dat dit geen willekeurige keuze is, moge blijken uit het feit, dat deze drie dimensies voor de gegevens uit 1968 ruim 87 % van de in de data aanwezige variantie verklaren, en voor 1972 bijna 89 %.

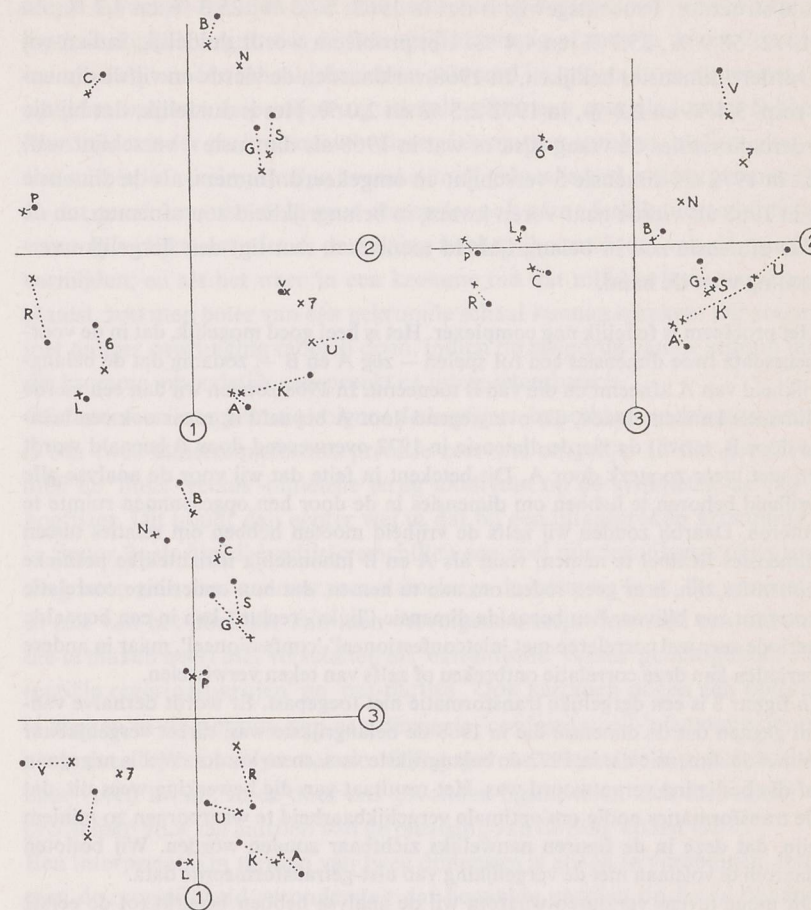
De rapportage van de gegevens in dit deel heeft hierna de volgende opbouw. Eerst geven wij een overzicht van de dimensies zoals deze voor de in 1968 en 1972 geïnterviewde kamerleden naar voren komen. Wij vergelijken deze totaal-gegevens dan voor beide jaren apart voor de 'blijvers'. Vervolgens vergelijken wij de resultaten van deze 'blijvers' voor 1968 met de gegevens van de 'vertrekkenden' en voor 1972 met de 'nieuwkomers'.

Uit deze analyses komt een tamelijk constant patroon naar voren, waarbij de kamerleden steeds in een drietal categorieën, of 'blokken' uiteen blijken te vallen. In een tweede deel geven wij daarom voor elk van deze categorieën of 'blokken' een afzonderlijke analyse, waarbij wij ons opnieuw blijven beperken tot de eerste drie dimensies.

Het totaalbeeld in 1968 vergeleken met 1972

Figuur 3 geeft grafisch de resultaten weer van de plaatsing van partijen door alle geïnterviewde kamerleden in 1968 en 1972, in elke combinatie van twee uit drie dimensies. Teneinde de opgetreden veranderingen in beeld te brengen,

Figuur 3: a, b, c. Positie van de partijen op de eerste drie dimensies van de voorkeursruimte, voor 1968 (.) en 1972 (x)

zijn de partijen steeds met stippellijnen tussen hun positie in 1968 en 1972 met elkaar verbonden. Allereerst valt op, dat de structuur tussen 1968 en 1972 niet wezenlijk veranderd is.

Hierbij moet wel een methodologische reserve worden gemaakt. Figuur 3 vergelijkt de schalen, zoals deze door de methode-De Leeuw successievelijk werden 'uitgedraaid'. Op zichzelf is er geen reden aan te nemen, dat een vergelijking van dergelijke 'ruwe' resultaten een optimale vergelijking waarborgt. Men zou er integendeel *in het algemeen* van behoren uit te gaan, dat de structuur die te voorschijn komt uit de bewerking van data A nog een bepaalde transformatie zou moeten ondergaan, wil een reële vergelijking mogelijk en zinvol zijn met de structuur die naar voren komt uit de bewerking van data B.

In ons geval blijkt, dat zowel in 1968 als in 1972 de eerste drie dimensies achtereenvolgens sterk in belang afnemen in hun bijdrage tot de verklaring van de totale structuur. Procentsgewijs is dat in 1968: 57,3 %, 25,3 % en 4,7 %, en in 1972: 58,9 %, 25,7 % en 4,4 %. Het probleem wordt duidelijk, indien wij de verdere dimensies bekijken. In 1968 verklaarden de vierde en vijfde dimensie resp. 3,4 % en 2,3 %, in 1972 2,3 % en 2,0 %. Het is duidelijk, dat bij die verdere dimensies de vraag rijst, of wat in 1968 als dimensie 4 verschijnt wellicht in 1972 als dimensie 5 verschijnt en omgekeerd. Immers, als de dimensie die in 1968 als vierde naar voren kwam, in belangrijkheid zou afnemen, en de vijfde dimensie zou in belangrijkheid toenemen, dan ligt een dergelijke verwisseling voor de hand.

Het probleem is feitelijk nog complexer. Het is heel goed mogelijk, dat in de voorkeursdata twee dimensies een rol spelen — zeg A en B —, zodanig dat de belangrijkheid van A afneemt en die van B toeneemt. In 1968 zouden wij dan een vierde dimensie kunnen vinden, die overwegend door A bepaald is, maar ook een beetje door B, terwijl de vierde dimensie in 1972 overwegend door B bepaald wordt en niet meer zo sterk door A. Dit betekent in feite dat wij voor de analyse alle vrijheid behoren te hebben om dimensies in de door hen opgespannen ruimte te roteren. Daarbij zouden wij zelfs de vrijheid moeten hebben om relaties tussen dimensies flexibel te nemen, want als A en B inhoudelijk inzichtelijke politieke dimensies zijn, is er geen reden om aan te nemen, dat hun onderlinge correlatie constant zou blijven. Een bepaalde dimensie ('links'-'rechts') kan in een bepaalde periode zeer wel correleren met 'nietconfessioneel'-'confessioneel', maar in andere perioden kan deze correlatie ontbreken of zelfs van teken verwisselen.

In figuur 3 is een dergelijke transformatie niet toegepast. Er wordt derhalve vanuit gegaan dat de dimensie die in 1968 de belangrijkste was, direct vergelijkbaar is met de dimensie die in 1972 de belangrijkste was, en zo verder. Wel is nagegaan of die beslissing verantwoord was. Het resultaat van die bewerking wees uit, dat de transformaties nodig om optimale vergelijkbaarheid te waarborgen zo miniem zijn, dat deze in de figuren nauwelijks zichtbaar zouden worden. Wij besloten daarom te volstaan met de vergelijking van niet-getransformeerde data.

Dit moge tevens verklaren waarom wij de analyse hebben beperkt tot de eerste drie dimensies. Bij verdere dimensies spelen de genoemde transformaties wel een rol. De analyse van die verdere dimensies zou daarom ook een grotere zorgvuldigheid vereisen.

De eerste dimensie: 'links'-'rechts'

De structuur van figuur 3(a) werpt een belangrijk interpretatieprobleem op. Deze figuur biedt een vertrouwd beeld dat ook uit ander onderzoek naar voren gekomen is: de eerste twee dimensies beschrijven een 'links-rechts hoefijzer'.³⁰ Wij bedoelen hiermee, dat de partijen duidelijk gerangschikt lijken te zijn op een schaal, die men geredelijk een 'links-rechts'-schaal zou kunnen noemen. Deze schaal is echter geen rechte lijn doch een gekromde, in die zin, dat de extreme uiteinden van de schaal naar elkaar toe gebogen zijn. Men vergelijk de plaatsing van de CPN, de Boerenpartij (en in 1972 de Nederlandse

Middenstandspartij). De overige partijen vertonen *langs* het hoefijzer bezien, een tamelijk stereotype volgorde van 'links' naar 'rechts'.

Het is duidelijk, dat men over deze interpretatie verschillend denken kan. Uit methodologisch oogpunt is de belangrijkste vraag of men in wezen zou moeten spreken van één schaal (die echter gekromd is), of van twee dimensies (ten opzichte waarvan de partijen c.q. stimuli echter een speciale locatie hebben). Men zou zonder meer van twee dimensies moeten spreken, als het ging om een ruimte waarin in principe overall stimuli gelocaliseerd zouden kunnen zijn. In dat geval zou men deze twee dimensies ook afzonderlijk moeten interpreteren. Als blijkt, dat stimuli de neiging hebben 'het midden' van de ruimte te vermijden, en als het ware in een kromme om dat midden heen worden geplaatst, zou men beter van één gekromde schaal kunnen spreken. Dit zou men met temeer overtuiging moeten doen, indien de rangorde van de stimuli langs die kromme inhoudelijk aanspreekt en interpreteerbaar is.

Ofschoon een interpretatie volgens de hoefijzer-hypothese sterker aanspreekt, is een twee-dimensionale interpretatie zeer wel mogelijk. In dat geval vindt men de 'links'-'rechts'-dimensie terug loodrecht op de symmetrie-as van het hoefijzer. Dit houdt dan echter wel in dat bij een uitgesproken kromming als in figuur 3a de 'links'-'rechts'-verschillen een veel minder uitgesproken spreiding laten zien dan wanneer men deze *langs* de kromme leest. De symmetrie-as zelf van het hoefijzer kan men vervolgens interpreteren als een dimensie, die te maken heeft met verschillen als 'extremisme' versus 'gematigdheid', 'potentiële regeringspartijen' en 'out-parties'. Ook kan men pogen een oplossing te zoeken in de richting van een dimensie 'confessioneel'-'nietconfessioneel', zoals deze bij een analyse van de 1968-gegevens volgens de Kruskal-methode naar voren kwam. In de door ons gevonden figuur doen zich dan echter wel problemen voor ten aanzien van de plaatsing van de SGP en het GPV.

Een interpretatie in termen van twee dimensies is alleen te verdedigen, indien men de mogelijkheid veronderstelt dat bepaalde partijen op *beide* dimensies een midden-positie zouden kunnen innemen. Wellicht zou in het verleden D'66 gezien kunnen worden als een poging om een partij te formeren, die niet in het traditionele hoefijzer in te passen viel. D'66 met haar 'ontploffingstheorie' heeft immers geprobeerd andere accenten in de politiek in te voeren dan pasten in de gebruikelijke schema's van de Nederlandse politiek. D'66 was echter al van de aanvang af nauwelijks anders te zien dan een in essentie niet-confessionele partij³¹; de analyse van 1968 toonde tevens duidelijk aan dat deze partij al in dat jaar door de bestaande kamerleden beschouwd werd als een mogelijke partner in coalitiesystemen, die echter tamelijk duidelijk met de toen oppositionele PvdA werd geïdentificeerd. Men zou in termen van onze redenering kunnen stellen, dat de poging van D'66 om het bestaande partijstelsel te doen 'ontploffen' mislukt is, waarbij D'66 als het ware het hoefijzer

is ingedreven, en wel naar de linkerzijde daarvan, met als gevolg dat de partij haar speciale geboorte- en bestaansrecht in gevaar zag komen.

Instemming met een overwegende 'links'-rechts'-interpretatie houdt overigens op dit moment nog niet meer in, dan de vaststelling dat partijen volgens diverse onderzoeken steeds weer in een bepaalde rangorde van links naar rechts worden geplaatst. Geen uitspraak is daarmee gedaan over de inhoudelijke betekenis van deze begrippen. Het is zeer wel mogelijk dat deze dimensie alleen relevant is voor betrekkelijk globale, weinig specifieke uitspraken, gebaseerd op oppervlakkige oordelen van sympathie of afkeer, op minder of meer gelijkheid, e.d. Geen antwoord is daarom gegeven op politiek belangrijker vragen, zoals de betekenis van deze dimensie voor het stemgedrag van de kiezers, de mogelijkheden van coalitievorming, de mate waarin politieke leiders nieuwe strijdpunten zouden kunnen introduceren waaraan de bestaande dimensies van het partijstelsel niet zonder meer zouden beantwoorden. Wij volstaan op dit moment met de simpele constatering, dat in dit onderzoek, evenals in verschillende andere onderzoeken, een duidelijke 'links'-rechts'-verdeling wordt gevonden.

De betekenis van de andere dimensies: drie politieke 'blokken'

Indien wij nu de figuren 3b en 3c bezien, waarin de derde berekende schaal een rol speelt, dan blijkt dat deze derde dimensie vooral van betekenis is voor een differentiatie tussen partijen die op de 'links'-rechts'-dimensie niet extreem zijn, of anders gezegd: meer naar het midden van het hoefijzer toeligen (zie vooral figuur 3b). Met die beperking lijkt de derde dimensie te differentiëren tussen de confessionele en de niet-confessionele partijen. Het beeld van figuur 3c is echter nog duidelijker. Het wijst op een drietal afzonderlijk te onderscheiden 'blokken': een confessioneel 'blok' (KVP, ARP, CHU, SGP en GPV), een progressief 'blok' (PvdA, D'66, PPR, PSP en CPN), en een 'restblok' (VVD, DS'70, NMP en BP). In figuur 3c kan men ook nieuwe assen in tekenen, waardoor men een zuiverder confessionele-nietconfessionele dimensie zou verkrijgen tegenover loodrecht daarop een dimensie links-rechts. Deze conclusies vertonen overeenkomst met de eerdere analyses van Daalder en Rusk, die zowel in hun Kruskal- als hun Coombs-analyse een 'links'-rechts'-verdeling aantreffen, maar bij de eerste methode uitkwamen op een tweede dimensie die duidelijke confessionele-nietconfessionele trekken vertoonde, terwijl de ontvouwing à la Coombs een tegenstelling tussen regeringspartijen en niet tot het politieke spel toegelaten kleinere partijen liet zien.³²

Indien men de figuren 3a, 3b en 3c beziet met het oog op verschillen tussen 1968 en 1972, dan blijkt steeds weer dat deze niet opvallend zijn. Duidelijk is dat DS'70 zich op vrijwel alle dimensies dicht bij de VVD bevindt (en gewoonlijk dicht bij de CHU dan bij de twee andere grote confessionele partijen).

H. Daalder en J. P. van de Geer Partijafstanden in de Tweede Kamer

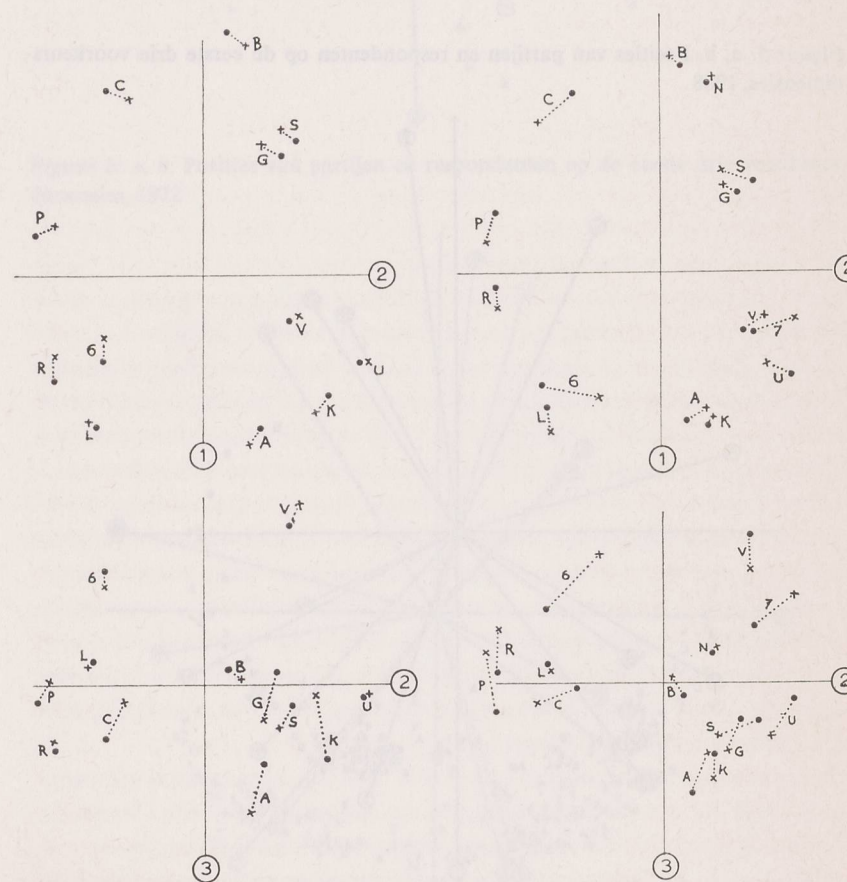
Opvallend is het 'naar elkaar toegroeien' in 1972 van KVP en ARP, de 'toenadering' van D'66 en de PvdA en de onmiskenbare 'radicalisering' van de PPR die op de derde dimensie echter iets van een oude affiniteit met de confessionele partijen blijft verraden. Ook het 'naar elkaar toegroeien' van SGP en GPV verdient te worden opgemerkt.

Blijvers, vertrekkers en nieuwkomers

Figuur 4 geeft resultaten weer, indien wij de kamerleden per jaar splitsen naar 'blijvers' (afzonderlijk geanalyseerd naar hun voorkeuren in 1968 en 1972), 'vertrekkenden' (in 1968) en 'nieuwkomers' (1972).

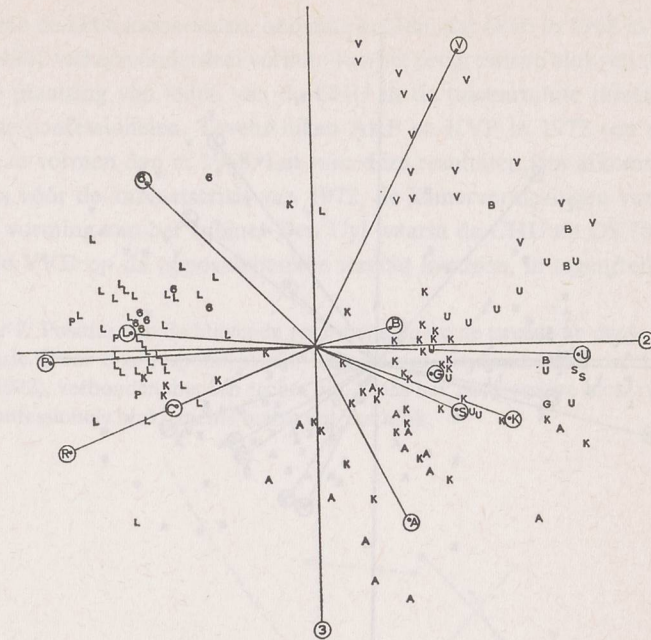
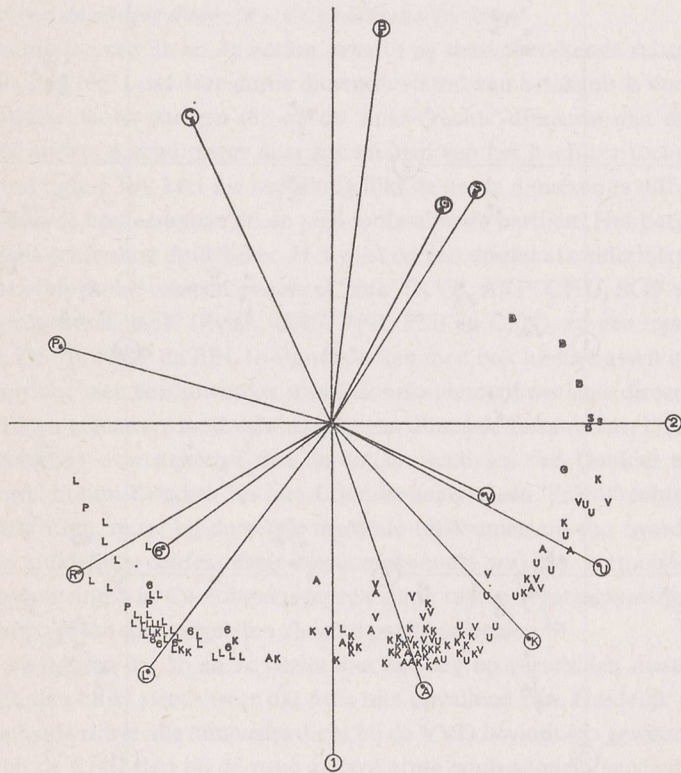
Figuur 4: a, b (links). Posities van de partijen op de eerste drie voorkeursdimensies voor blijvers (.) en vertrekkers (x) in 1968

Figuur 4: c, d (rechts). Posities van de partijen op de eerste drie voorkeursdimensies voor blijvers (.) en nieuwkomers (x) in 1972

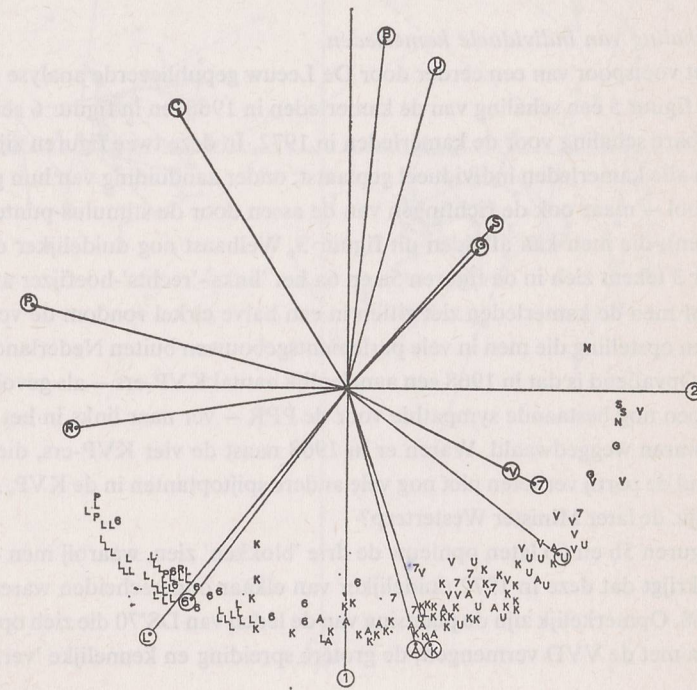

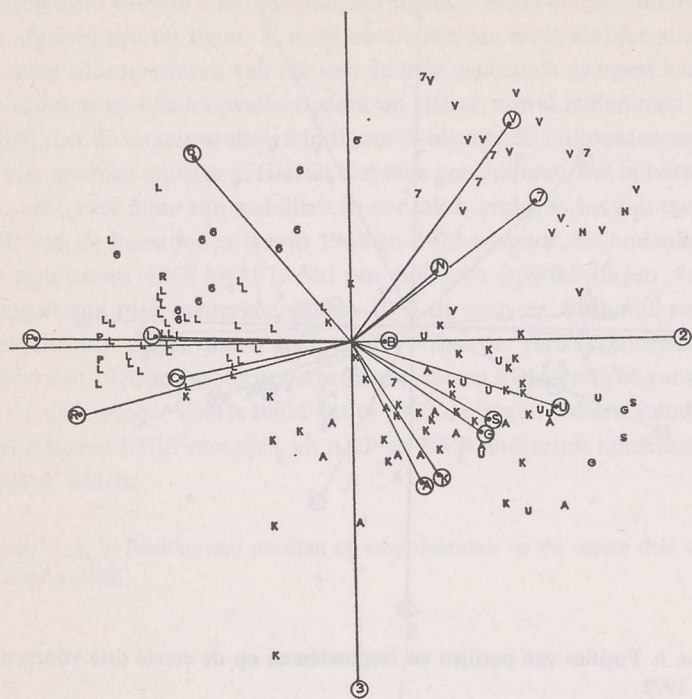
Hierbij moet worden vooropgesteld dat figuur 4 géén deelresultaten weergeeft die afgeleid zijn uit figuur 3, maar resultaten van afzonderlijke analyses van de rangordevoorkeuren van elk van de hier genoemde groepen kamerleden. De uitkomsten lijken opvallend sterk op elkaar, zowel indien men deze vergelijkt met de totaal-resultaten in figuur 3, als met de uitkomsten van elk van de vier groepen onderling. Hieruit kan men concluderen, dat in feite sprake is van een grote mate van stabiliteit in oordelen, ondanks het feit dat bijna de helft van de kamerleden tussen 1968 en 1972 wisselde, en ondanks het feit, dat zich tussen 1968 en 1972 tal van politieke ontwikkelingen voordeden. Hooguit kan men opmerken, dat in 1968 de 'blijvers' kennelijk een grotere overeenkomst zagen tussen ARP en KVP dan de 'vertrekkenden' en dat de 'blijvers' in 1972 een grotere overeenkomst tussen PvdA en D'66 aangeven dan de 'nieuwkomers'. Voorts blijkt dat in 1972 de 'nieuwkomers' minder onderscheid tussen CHU enerzijds, en ARP en KVP anderzijds opmerken, dan de 'blijvers' deden.

Figuur 5: a, b. Posities van partijen en respondenten op de eerste drie voorkeursdimensies, 1968

Figuur 6: a, b. Posities van partijen en respondenten op de eerste drie voorkeursdimensies, 1972

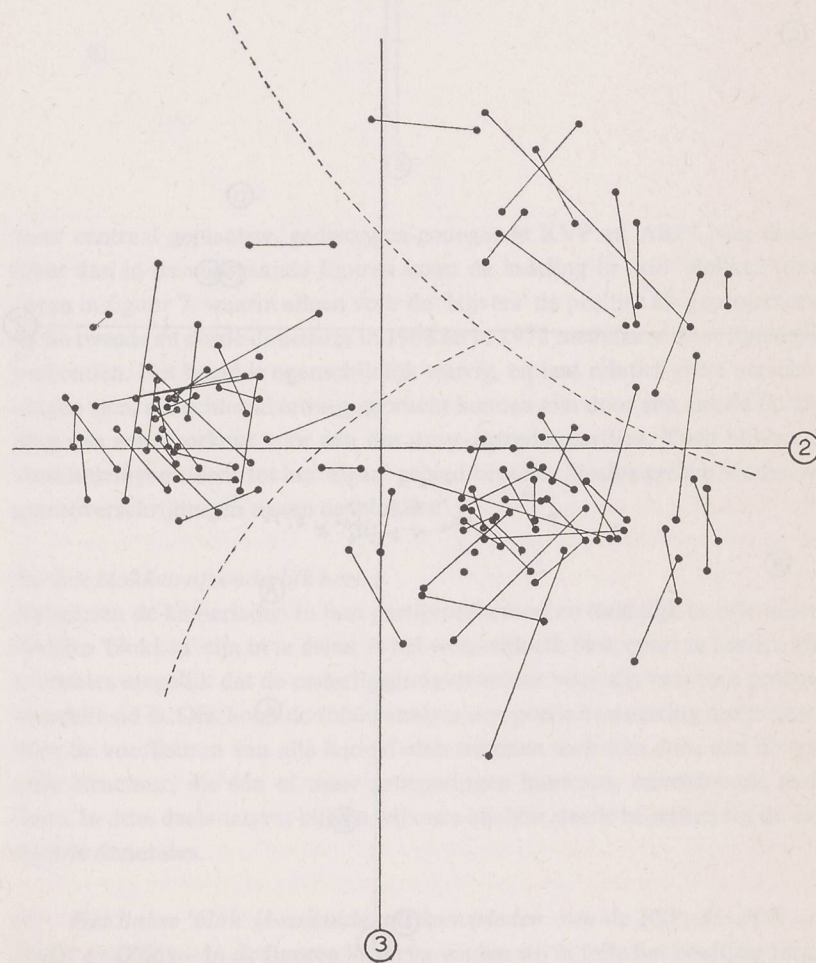
De schaling van individuele kamerleden

Op het voetspoor van een eerder door De Leeuw gepubliceerde analyse geven wij in figuur 5 een schaling van de kamerleden in 1968, en in figuur 6 een vergelijkbare schaling voor de kamerleden in 1972. In deze twee figuren zijn niet alleen alle kamerleden individueel geplaatst, onder aanduiding van hun partij-symbool — maar ook de richtingen van de assen door de stimulus-punten (de partijen), die men kan afleiden uit figuur 3. Welhaast nog duidelijker dan in figuur 3 tekent zich in de figuren 5a en 6a het 'links'-'rechts'-hoefijzer af. Het is alsof men de kamerleden ziet zitten in een halve cirkel rondom de voorzitter, een opstelling die men in vele parlamentsgebouwen buiten Nederland aantreft. Opvallend is dat in 1968 een aanzienlijk aantal KVP-ers — als gevolg van hun toen nog bestaande sympathie voor de PPR — ver naar links in het hoefijzer waren weggedwaald. Waren er in 1968 naast de vier KVP-ers, die metterdaad de partij verlieten niet nog vele andere spijtoptanten in de KVP, onder wie bijv. de later Minister Westerterp?

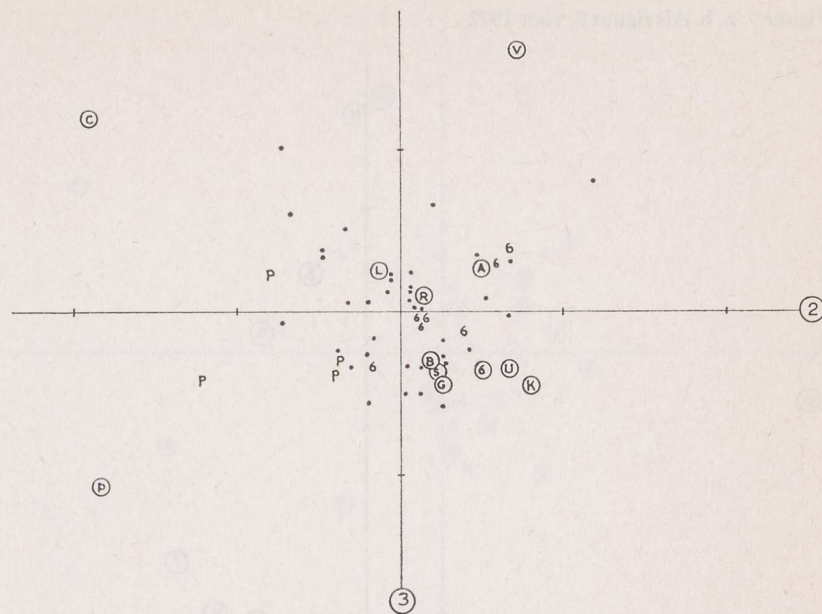
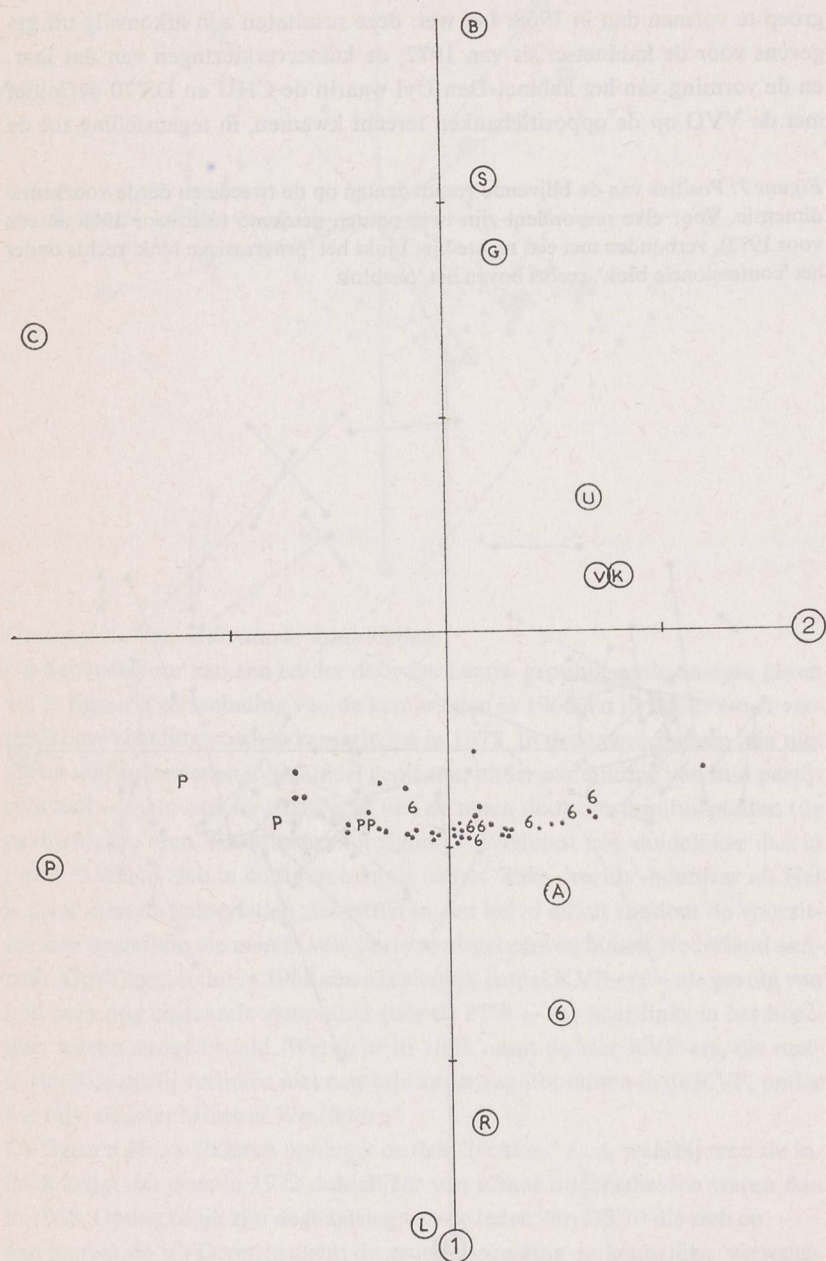
De figuren 5b en 6b laten opnieuw de drie 'blokken' zien, waarbij men de indruk krijgt dat deze in 1972 duidelijker van elkaar onderscheiden waren dan in 1968. Opmerkelijk zijn de plaatsing van de leden van DS'70 die zich op één na met de VVD vermengen; de grotere spreiding en kennelijke 'verrecht-

sing' van de D'66 kamerleden, ondanks het feit, dat D'66 in 1968 in geen de-le, in 1972 wel een onderdeel vormde van het progressieve blok; en de vrij constante plaatsing van leden van de CHU in de tussenruimte tussen VVD en overige confessionelen. Tevens lijken ARP en KVP in 1972 een compacter groep te vormen dan in 1968. Let wet: deze resultaten zijn afkomstig uit gegevens vóór de kabinetscrisis van 1972, de kamerverkiezingen van dat jaar, en de vorming van het kabinet-Den Uyl waarin de CHU en DS'70 definitief met de VVD op de oppositiebanken terecht kwamen, in tegenstelling tot de

Figuur 7: Posities van de blijvende respondenten op de tweede en derde voorkeursdimensie. Voor elke respondent zijn twee punten getekend (één voor 1968 en één voor 1972), verbonden met een rechte lijn. Links het 'progressieve blok' rechts onder het 'confessionele blok', rechts boven het 'restblok'.

Figuur 8: a, b. Posities van partijen en respondenten op grond van gegevens van respondenten uitsluitend uit het progressieve blok, 1968 (respondent code L is vervangen door een stip).

meer centraal geplaatste, gedwongen-gedogende KVP en ARP! Nog duidelijker dan in de voorgaande figuren komt de indeling in drie 'blokken' naar voren in figuur 7, waarin alleen voor de 'blijvers' de posities als geprojecteerd op de tweede en derde dimensies in 1968 en in 1972 met elkaar door lijnen zijn verbonden. Het beeld is ogenschijnlijk warrig, en laat relatief grote verschuivingen zien, die echter al teweeg gebracht kunnen zijn door een enkele herziening van een voorkeur voor een der meer extreme partijen. Toch blijven de verschuivingen steeds tot het 'eigen' gebied beperkt. Slechts zelden vinden wij grensoverschrijdingen tussen de 'blokken'.

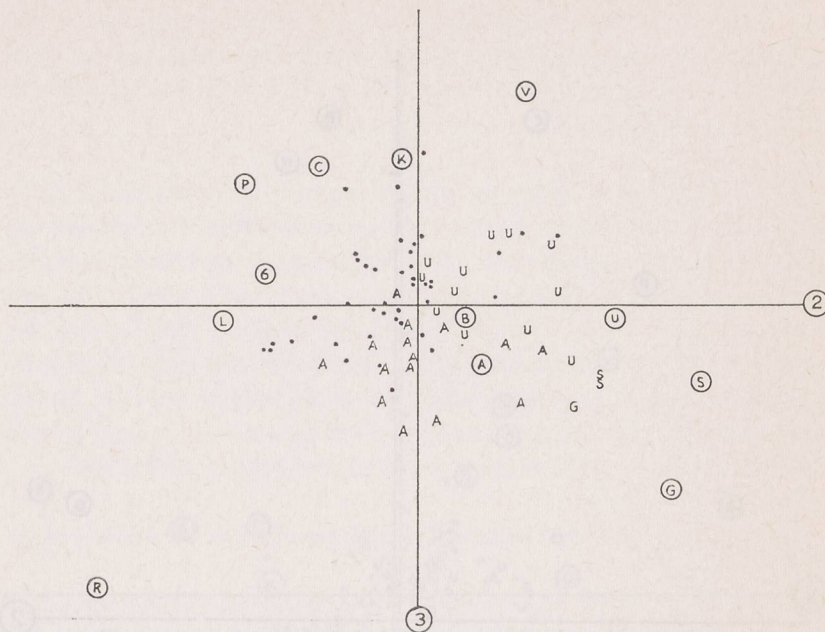
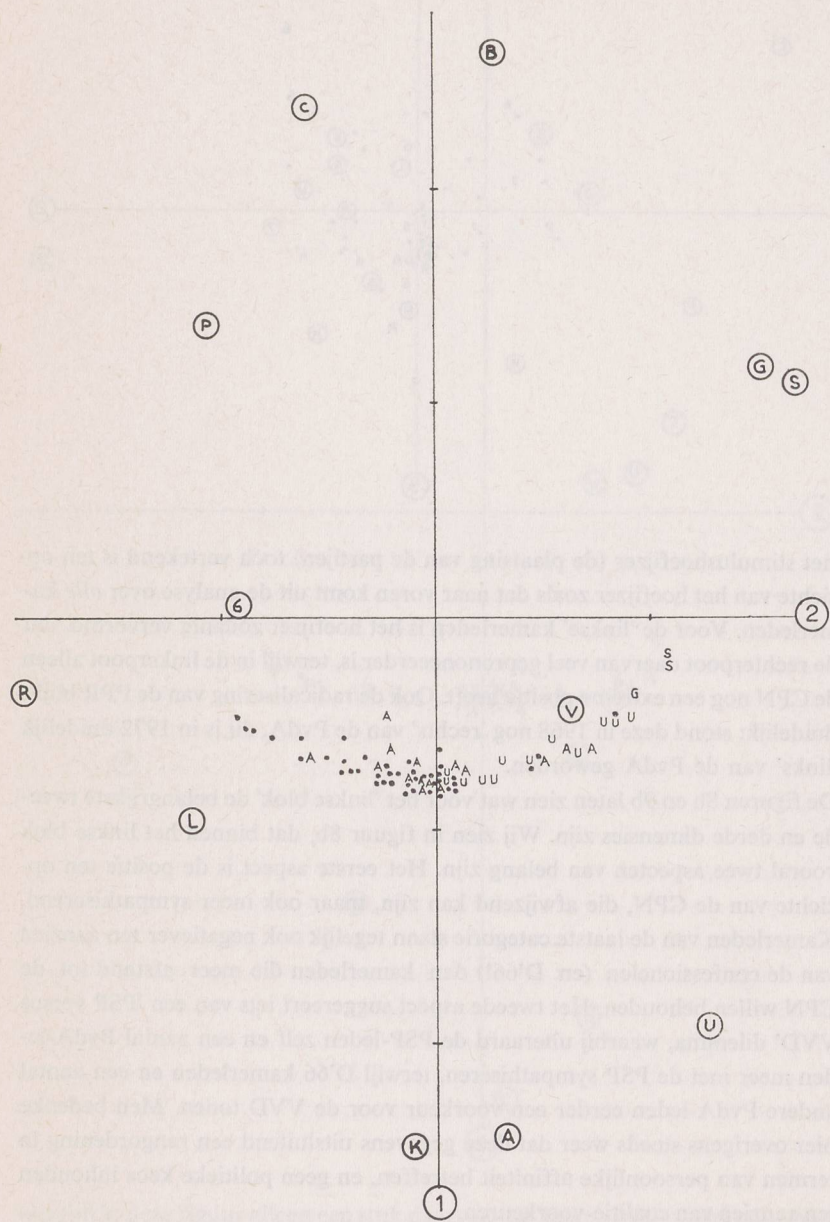
De drie blokken afzonderlijk bezien

Aangezien de kamerleden in hun partijvoorkeuren zo duidelijk in drie afzonderlijke 'blokken' zijn in te delen, is het wenselijk elk blok apart te bezien. Het is immers mogelijk dat de onderliggende structuur voor elk van deze groepen verschillend is. Ofschoon de totale analyse een goede benadering moge geven voor de voorkeuren van alle kamerleden tezamen toch kan deze aan de speciale structuur, die één of meer groeperingen hanteren, onvoldoende recht doen. In deze deelanalyses blijven wij onze analyse steeds beperken tot de eerste drie dimensies.

(1) *Het linkse 'blok' (bestaande uit kamerleden van de PSP, de PPR, de PvdA en D'66)* — In de figuren 8a en 9a vinden wij in feite het hoefijzer terug,

Figuur 10: a, b. Posities van partijen en respondenten op grond van gegevens van respondenten uit het confessionele blok, 1968 (respondent code K is vervangen door een stip).

prononceerd een 'CPN versus KVP' dilemma wordt, terwijl bovendien het 'VVD-PSP' dilemma wordt gecompliceerd doordat ook de PPR een meer opvallende 'anti-VVD' en 'anti-KVP' betekenis gaat krijgen.

(2) *Het confessionele 'blok' (KVP, ARP, CHU, GPV, SGP)* – De figuren 10 en 11 geven de situatie voor het confessionele 'blok' in resp. 1968 en 1972 weer. In de figuren 10a en 11a vinden wij weer het hoefijzer terug. Indien men dit hoefijzer vergelijkt met dat verkregen op basis van de voorkeuren van alle kamerleden (figuur 3a), dan valt op dat het hoefijzer thans bijna gesloten wordt, doordat de extremen elkaar praktisch raken. Men kan dit duiden als een 'lood om oud-ijzer'-gedachte: de confessionelen differentiëren niet in hun negatieve gevoelens ten aanzien van BP, NMP, PSP of CPN. De situatie ten aanzien van de SGP en de GPV ligt uiteraard geheel anders. Deze partijen worden door de kamerleden van de confessionele partijen niet als sterk-extreem beschouwd.

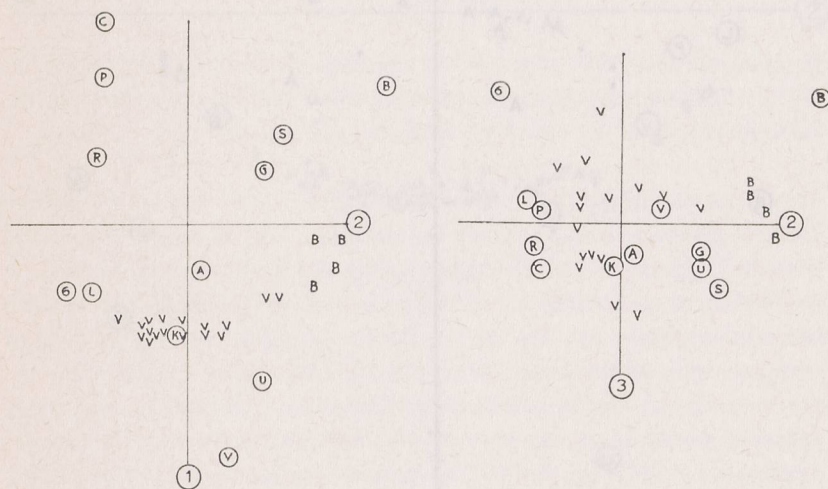
Figuur 10b laat zien, dat er in het confessionele 'blok' in 1968 twee dilemma's waren. Het eerste dilemma betreft de keuze van de PvdA (en D'66) tegenover de CHU, het tweede dilemma is een tegenoverstelling van ARP en KVP. Het eerste aspect weerspiegelt de bekende spanning in de confessionele partijen tussen een linker en rechtervleugel (een probleem, dat zich voor de CHU-leden nauwelijks voordoet maar voor KVP-ers en ARP-ers constant aanwezig

linkse richting in vergelijking met 1968 opgeschoven, en 'polariseert' in die zin vooral met de CHU. Vooral bij de KVP heeft de interne spanning in 1972 duidelijker de vorm aangenomen van een dilemma tussen voorkeuren in de richting van het 'rest-blok' van vooral VVD en DS'70 tegenover sympathie in de richting van de PPR (en aanverwante partijen).

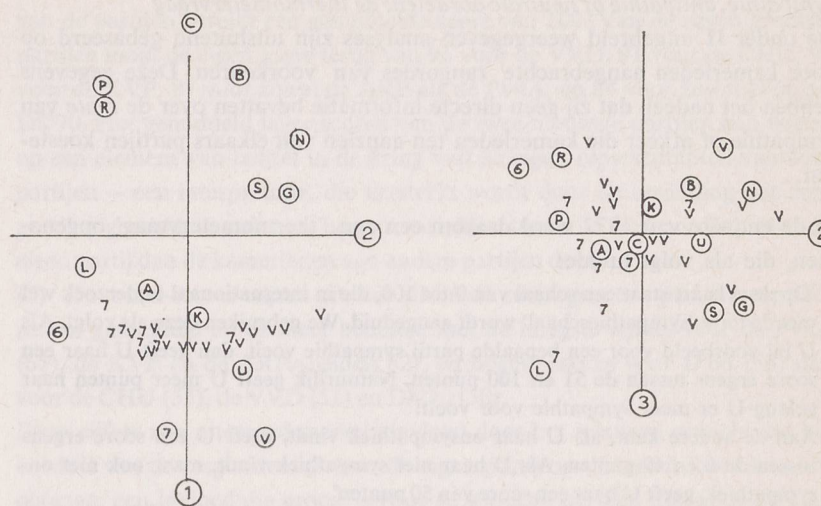
(3) *Het 'rest-blok'* – Gezien de tamelijk constante bevinding, dat de derde groepering steeds duidelijk afgeperkt is tegenover zowel confessionelen als progressieven, zou men dit 'blok' als 'rechts' of 'conservatief' kunnen aanduiden. Een probleem hierbij is echter de heterogeniteit van dit blok. In 1968 omvatte het alleen respondenten van VVD en BP, terwijl in 1972 dit 'blok' bestond uit VVD, DS'70 en leden van de Nederlandse Middenstandspartij. De populatie is in de beide jaren derhalve zeer verschillend samengesteld. Met dit voorbehoud geven de figuren 12 en 13 de resultaten weer aan de analyse op de antwoorden van kamerleden uit dit in wezen *ad hoc* gestipuleerde 'blok'.

Figuur 12: a, b. Posities van partijen en respondenten op grond van gegevens uit het restblok, 1968

In de figuren 12a en 13a valt op, dat het 'links-rechts hoefijzer' bij het restblok niet duidelijk meer als onderliggende structuur herkenbaar is. Men zou dit kunnen verklaren door het feit, dat juist aanhangers van de hier genoemde partijen een indeling volgens het criterium links-rechts, of sterker nog: progressief-conservatief, plegen af te wijzen. Dit is op zichzelf een interessant gegeven. Door Runkel³³ en Coombs³⁴ is aangetoond, dat mogelijkheden tot communicatie effectiever kunnen plaats vinden tussen personen die eenzelf-

Figuur 13: a, b. Als figuur 12, voor 1972

de latente structuur hebben in hun perceptie van de situatie, ook al zijn hun voorkeuren ten aanzien van die situatie zeer uiteenlopend of zelfs tegenstrijdig, dan tussen personen, die een verschillende latente structuur hebben in hun perceptie, ook al lopen hun voorkeuren meer parallel. Dit zou een handicap kunnen zijn in coalitie-onderhandelingen tussen de progressieve partijen en de confessionele partijen enerzijds, partijen als de VVD en DS'70 anderzijds – een handicap, die zich in het verkeer tussen progressieven en confessionelen niet in die mate voordoet. Op andere factoren die daarbij in geding zijn – waaronder de numerieke zwakte van het rest-blok en de lage sympathiescores die ten aanzien van de VVD bestaan (zie ook figuur 1) – komen wij hierna nog terug.

Uit figuur 12b komt een duidelijke, zij het triviale, onderscheiding tussen VVD en BP naar voren. Een tweede dilemma doet zich voor in tegengestelde voorkeuren voor D'66 tegenover KVP en ARP. Ook hier bedenke men dat het bij de vraagstelling ging om persoonlijke verwantschap, niet om politieke calculaties. Met dit voorbehoud zou men kunnen concluderen dat sommige leden van het rest-blok meer *Real-politiker* zijn, en anderen eerder antwoorden op basis van potentieel-ideologische verwantschap.

De situatie in 1972 is geheel veranderd. Het meest kenmerkende dilemma is dan dat tussen PvdA en VVD, dat vooral voor de kamerleden van DS'70 van belang is, terwijl de VVD-respondenten zich uitspreiden over een dimensie die loopt van antiradicaal (lees: minder afwijzend ten aanzien van BP, NMP, SGP en GPV) naar een relatief positieve instelling ten opzichte van het linkse blok.

III Absolute voorkeuren

Sympathie, antipathie of neutrale oordelen: de thermometervraag

De onder II uitgebreid weergegeven analyses zijn uitsluitend gebaseerd op door kamerleden aangebrachte rangordes van voorkeuren. Deze gegevens hebben het nadeel, dat zij geen directe informatie bevatten over de mate van sympathie of afkeer die kamerleden ten aanzien van elkaars partijen koesteren.

In de enquête van 1972 werd daarom een zgn. 'thermometervraag' opgenomen, die als volgt luidde:

'Op deze kaart staat een schaal van 0 tot 100, die in internationaal onderzoek wel met de term 'sympathieschaal' wordt aangeduid. We gebruiken deze als volgt. Als U bij voorbeeld voor een bepaalde partij sympathie voelt, dan geeft U haar een score ergens tussen de 51 en 100 punten. Natuurlijk geeft U meer punten naar gelang U er meer sympathie voor voelt.

Aan de andere kant, als U haar onsympathiek vindt, geeft U een score ergens tussen de 0 en 49 punten. Als U haar niet sympathiek vindt, maar ook niet onsympathiek, geeft U haar een score van 50 punten'.

In totaal 137 van de 141 geïnterviewde kamerleden gaven een bruikbaar antwoord op deze vraag. Tabel 2 geeft voor elke partij die in 1972 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was de gemiddelde score aan, die de kamerleden van de zeven belangrijkste partijen aan deze partij gaven.

Tabel 2: Gemiddelde sympathie-scores gegeven aan alle partijen in de Tweede Kamer in 1972 door kamerleden van de zeven grootste partijen

	CPN	PSP	PPR	PvdA	D'66	KVP	ARP	CHU	VVD	DS'70	GPV	NMP	BP	N		
	(C)	(P)	(R)	(L)	(6)	(K)	(A)	(U)	(V)	(7)	(G)	(S)	(B)	(N)		
PvdA	(L)	25	55	69	87	71	45	53	31	34	26	29	29	8	6	39
D'66	(6)	16	51	59	67	84	38	48	37	39	39	45	32	11	10	9
KVP	(K)	22	30	36	63	53	90	77	72	55	57	53	52	10	9	35
ARP	(A)	10	28	36	61	50	73	87	72	50	62	43	46	6	5	13
CHU	(U)	16	24	31	52	46	80	79	91	62	64	46	54	13	8	10
VVD	(V)	16	17	16	45	44	56	47	67	96	68	54	51	16	9	15
DS'70	(7)	2	31	21	39	55	48	46	50	51	84	53	53	17	7	7
totaal ¹		19	37	44	65	58	62	62	55	51	50	44	44	11	8	137

1 De totalen bevatten tevens de oordelen gegeven door twee leden van de PSP, twee leden van de PPR, twee leden van de SGP, twee leden van het Gereformeerd Politiek Verbond en een lid van de Nederlandse Middenstandspartij.

Uit tabel 2 valt het volgende te concluderen:

(1) De eigen partij scoort gemiddeld het hoogst van alle partijen, doch geen van de partijen bereikt een gemiddelde score van 100. Van de zeven grootste partijen loopt de eigen score terug van 96 voor de VVD, 91 voor de CHU, 90 voor de KVP, 87 voor zowel de ARP als de PvdA, en 84 voor zowel D'66 als DS'70. Het gemiddeld lager scoren van de twee nieuwste partijen kan wijzen op een element van twijfel in de kring van de eigen representanten van deze partijen — een interpretatie, die versterkt wordt door de bevinding dat deze partijen gemiddeld ook een hogere variantie tonen in hun oordeel over de eigen partij dan de kamerleden van andere partijen doen.

(2) De totaal-scores wijzen uit, dat alleen de zeven grootste partijen een score van gemiddeld 50 of meer behalen, met de hoogste cijfers voor de PvdA (65), de KVP en de ARP (beiden 62), en hogere scores voor D'66 (58) dan voor de CHU (55), de VVD (51) en DS'70 (50).

Deze cijfers zijn uiteraard mede beïnvloed door het relatieve gewicht dat het oordeel van de respondenten over de eigen partij op de totaal-score kan uitoefenen, een invloed die groter is voor de grootste partijen dan voor de kleinere.

(3) Drie partijen worden uitgesproken negatief beoordeeld door alle systeempartijen: in volgorde de Boerenpartij, de Nederlandse Middenstandspartij, en de CPN (de CPN krijgt kennelijk van een aantal PvdA'ers en KVP-ers iets minder lage scores dan de twee eerder genoemden). Sterk negatief worden ook beoordeeld de PSP (behalve door leden van de PvdA en D'66), en de PPR (die zich uitgesproken in de sympathie van de PvdA en in een positief oordeel van D'66 mag verheugen, doch overigens weinig hoog scoort). Het beeld van de kleinere confessionele partijen wijkt iets af van het beeld dat men zou verwachten: SGP en GPV krijgen lichtpositieve taxatie van de zijde van de KVP, de VVD en DS'70 maar een licht negatief oordeel van de kant van de ARP, en wat het GPV betreft ook van de CHU. Kennelijk zetten de orthodox-protestanten zich gemiddeld iets scherper af tegen zwaar-christelijke partijen, die tegelijk concurrenten bij de stembus zijn, dan katholieken, liberalen en DS'70-ers.

(4) De drie grote confessionele partijen geven elkaar zeer hoge scores, al vier jaar voordat een formeel CDA-pact werd gesloten. Maar zij verdelen hun sympathie tegenover PvdA en VVD niet gelijk: kamerleden van de KVP en de ARP hadden ook in de dagen van het kabinet-Biesheuvel, duidelijk meer sympathie voor de PvdA dan de VVD, in tegenstelling tot kamerleden van de CHU. Vóór de breuk in het kabinet-Biesheuvel scoorden voorts alle drie confessionele partijen DS'70 hoger dan de VVD; ARP en vooral CHU gaven daarnaast ook een hogere score aan DS'70 dan aan de PvdA, een oordeel, dat gemiddeld door KVP-ers niet werd gedeeld.

(5) In de wederzijdse beoordeling van PvdA en D'66 enerzijds, VVD en DS'70 anderzijds komt een scherpe polarisatie tot uiting, die echter bij 'links' tot negatiever waarden daalt dan bij de VVD en DS'70; de laatste partij bracht met name een onbeantwoorde sympathie ten aanzien van D'66 tot uiting. Vergelijkt men de door de voornaamste niet-confessionele partijen gemiddeld aan de drie grootste confessionele partijen gegeven scores, dan blijkt dat de ARP bij de linkse partijen, de CHU bij VVD en DS'70 het hoogst werd gewaardeerd, terwijl de KVP telkens een middenpositie innam. De waardering van vooral de VVD voor de confessionele partijen is groter dan die van PvdA en D'66, maar de ARP neemt een *relatief*-negatieve plaats in bij de VVD en een *relatief*-positieve plaats bij de PvdA.

(6) Een nog scherper beeld ontstaat, wanneer men nagaat in hoeverre wederzijds gegeven oordelen al of niet symmetrie vertonen. De grootste asymmetrie vindt men tussen de PvdA en de CHU: terwijl de PvdA een score van 31 aan de CHU geeft, oordeelt de CHU over de PvdA met een positieve score 52. Evenzeer vindt men een duidelijke discrepantie in de wederzijdse oordelen tussen PvdA en KVP (de KVP scoort de PvdA 63 terwijl de PvdA omgekeerd de KVP 45 scoort). Duidelijke discrepanties treden ook op in de relaties tot DS'70: VVD en ARP oordeelden in 1972 duidelijk positiever over DS'70 dan omgekeerd, terwijl zoals wij zagen D'66 niet de positieve gevoelens deelde die DS'70 jegens haar voelde.

Duidelijke symmetrie bestaat in positieve oordelen tussen KVP en ARP, tussen VVD en CHU, en tussen PvdA en D'66; in neutrale waardering tussen de liberalen en respectievelijk ARP en KVP, alsook in de verhouding ARP-D'66; en in licht-negatieve gevoelens tussen D'66 en de VVD.

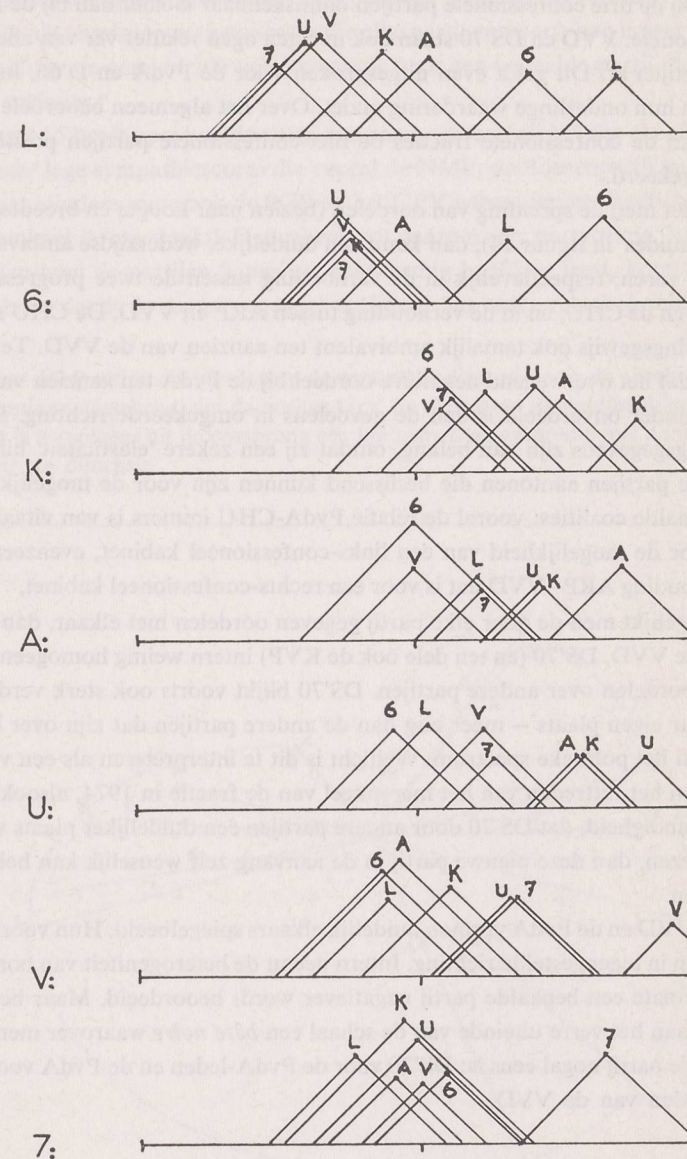
Absolute voorkeuren: gemiddelden en variantie per partij in beeld gebracht

De gegevens van tabel 2, tezamen met de mate van variantie waarmee kamerleden van de voornaamste systeempartijen elkaars partijen beoordelen, zijn per partij in beeld gebracht in figuur 14. Hoe positiever kamerleden van een bepaalde partij een andere partij (als stimulus) tegemoet treden, hoe meer naar rechts deze laatste in de figuur verschijnt, hoe negatiever daarentegen hoe meer naar links. De hoogte en breedte van elke 'pyramide' geven de spreiding in oordelen weer van kamerleden van een bepaalde partij voor de aangegeven 'stimulus'.

De figuur brengt een aantal saillante gegevens in beeld:

1 - Kamerleden van de PvdA en D'66 gebruiken naar verhouding een groter deel van de schaal; zij beoordelen bepaalde systeempartijen uitgesproken met meer negatief affect dan de confessionele partijen doen. De leden van VVD en DS'70 vallen tussen progressieven en confessionelen in. Deze gegevens lijken de centrum-functie van de confessionele partijen te weerspiegelen, de po-

Figuur 14: Gemiddelden en standaard afwijkingen van absolute sympathie scores voor de zeven grootste partijen. Voor elke partij is een driehoek getekend met de top boven de plaats van het gemiddelde, en met hoogte gelijk aan één standaard afwijking

larisatie-drift van links, en de ambigue positie van VVD en DS'70, die voor echte polarisatie te zwak waren, maar zich weinig gelukkig voelden in de positie van afhankelijk partner.

2 – De afstand tussen de eigen partij en de meest sympathiek-gevonden partijen is bij de drie confessionele partijen onmiskenbaar kleiner dan bij de niet-confessionele. VVD en DS'70 staan ook in eigen ogen relatief ver van alle andere partijen af. Dit geldt even uitgesproken voor de PvdA en D'66, indien men van hun onderlinge waardering afziet. Over het algemeen beoordelen de leden van de confessionele fracties de niet-confessionele partijen positiever dan omgekeerd.

3 – Bezie men de spreiding van oordelen (bezien naar hoogte en breedte van de 'pyramides' in figuur 14), dan komt een duidelijke, wederzijdse ambivalentie naar voren, respectievelijk in de verhouding tussen de twee progressieve partijen en de CHU, en in de verhouding tussen ARP en VVD. De CHU staat verhoudingsgewijs ook tamelijk ambivalent ten aanzien van de VVD. Tevens valt op dat het overwegend negatieve oordeel bij de PvdA ten aanzien van de VVD minder onverdeeld is dan de gevoelens in omgekeerde richting. Deze spreidingsgegevens zijn van belang, omdat zij een zekere 'elasticiteit' binnen bepaalde partijen aantonen die beslissend kunnen zijn voor de mogelijkheid van bepaalde coalities: vooral de relatie PvdA-CHU immers is van vitaal belang voor de mogelijkheid van een links-confessioneel kabinet, evenzeer als de verhouding ARP-VVD dat is voor een rechts-confessioneel kabinet.

4 – Vergelijkt men de door elke partij gegeven oordelen met elkaar, dan valt op dat de VVD, DS'70 (en ten dele ook de KVP) intern weinig homogeen zijn in hun oordelen over andere partijen. DS'70 blijkt voorts ook sterk verdeeld over haar eigen plaats – meer nog dan de andere partijen dat zijn over haar positie in het politieke spectrum. Wellicht is dit te interpreteren als een voorteken van het uittreden van het merendeel van de fractie in 1974, alsook van de omstandigheid, dat DS'70 door andere partijen een duidelijker plaats werd aangewezen, dan deze nieuwe partij in de aanvang zelf wenselijk kan hebben gevonden.

5 – De VVD en de PvdA vormen duidelijk elkaars spiegelbeeld. Hun voorkeuren lopen in tegengestelde richting. Intern neemt de heterogeniteit van oordeel toe naarmate een bepaalde partij negatiever wordt beoordeeld. Maar beiden hebben aan het verre uiteinde van de schaal een *bête noire* waarover men het binnen de partij nogal eens is: DS'70 voor de PvdA-leden en de PvdA voor de kamerleden van de VVD.

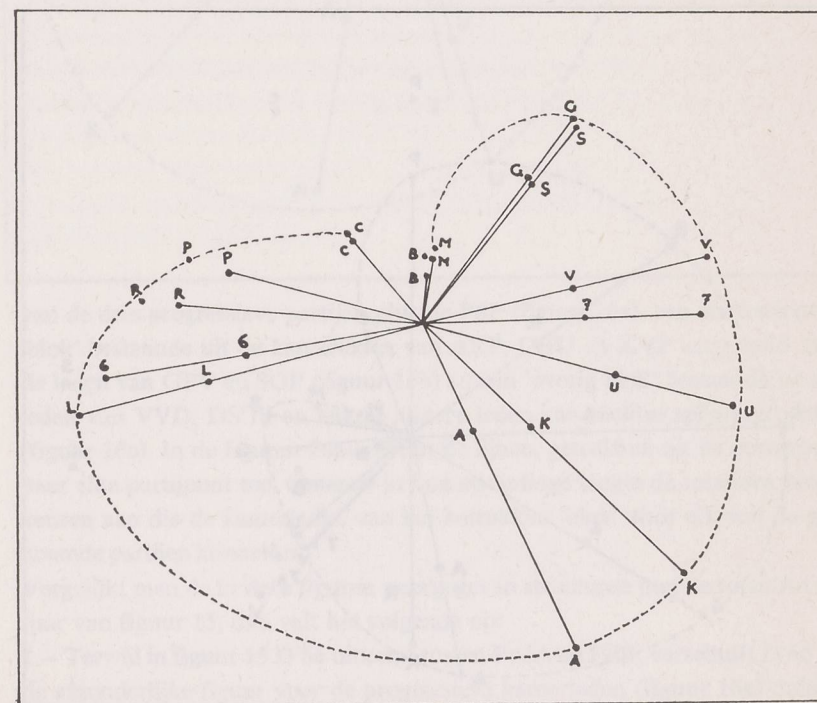
De structuur van de absolute voorkeuren in beeld gebracht

In figuur 15 zijn de absolute voorkeursgegevens, zoals die uit de thermometer-vraag naar voren kwamen, voor alle Tweede Kamerleden in 1972 gezamenlijk

weergegeven. De gebruikte methode is opnieuw die van de Leeuw. Figuur 15 geeft de plaats aan van alle partijen in een ruimte, waarvan de tweede en derde eigenvector de coördinaten vormen. Van de oorsprong uit zijn lijnen getrokken door elk partijpunt ter lengte van 1/5 van de waarde van elke partij op de eerste eigenvector. Deze waarden zijn praktisch evenredig met de gemiddelde absolute voorkeurscores die elke partij verwierf: hoe langer de lijn is hoe hoger de gemiddelde voorkeurscore voor een bepaalde partij, hoe korter hoe geringer.

Figuur 15 heeft opnieuw de vorm van een hoefijzer, zij het dat als gevolg van de zeer lage sympathiescores die vooral de NMP, de Boerenpartij en de CPN in wat mindere mate ook de SGP en het GPV behaalden het hoefijzer aan de bovenkant is 'ingedeukt'. Het geheel laat daarom een 'hartvormig' beeld zien. Indien men de partijen 'langs' dit hartvormig hoefijzer leest, komt men opnieuw de uit de rangordegegevens (figuur 3a) reeds gebleken schaling van

Figuur 15: Posities van partijen op de eerste drie dimensies van de absolute sympathie ruimte. Getekend zijn de posities t.o.v. de tweede en derde dimensie; door elk punt is vervolgens uit de oorsprong een lijn getrokken evenredig met de waarde op de eerste dimensie

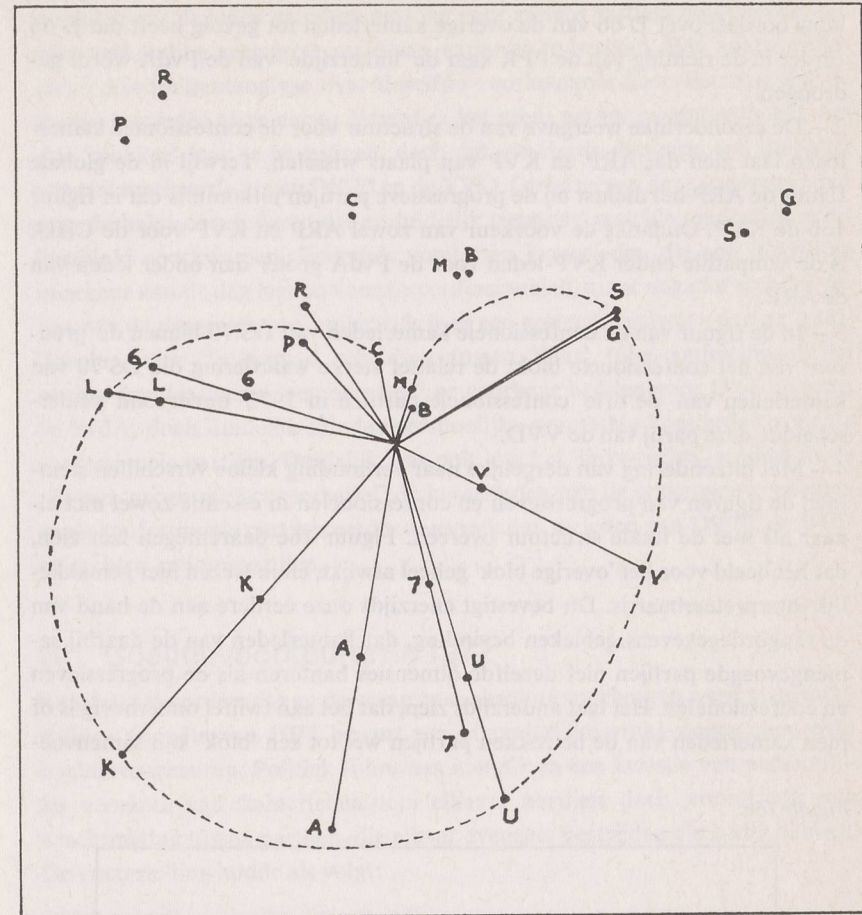
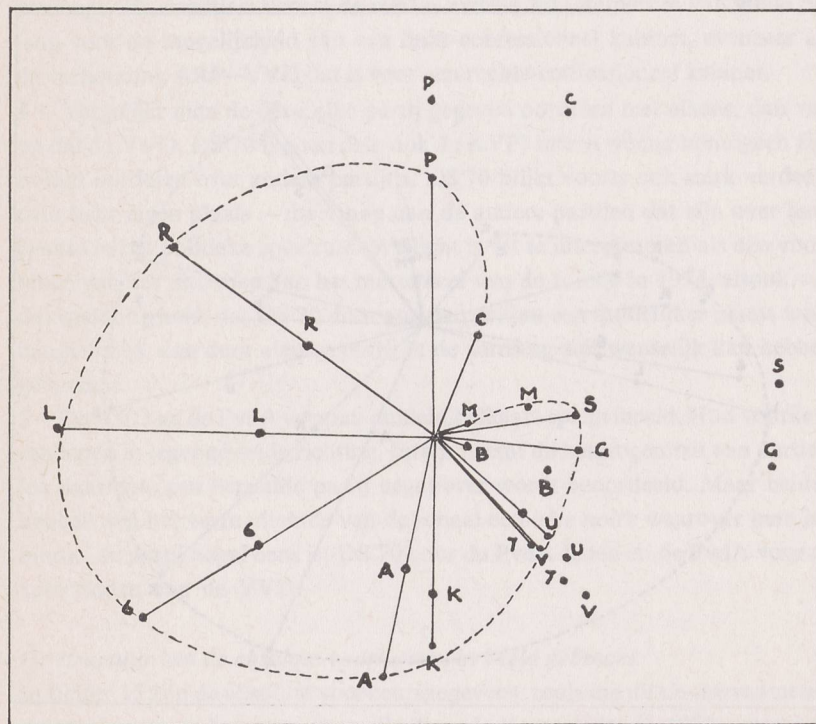
de partijen tegen volgens de volgorde CPN, PSP, PPR, D'66, PvdA, ARP, KVP, DS'70, VVD, SGP, GPV, NMP en BP.

Het beeld van figuur 15 stemt in wezen geheel overeen met het beeld van figuur 3a. Slechts de afstand tussen de progressieve partijen enerzijds en de grotere confessionele partijen anderzijds is in de nieuwe figuur duidelijk groter dan in figuur 3a. Anders gezegd: de analyse van de sympathieoordelen op basis van de thermometervraag laat zien, dat een structuur uitsluitend gebaseerd op rangordegegevens de kloof tussen progressieven en confessionelen onvoldoende tot uiting brengt. Ook in figuur 15 blijkt, dat de CHU een tussenpositie inneemt tussen de twee confessionele partijen ARP en KVP enerzijds, DS'70 en de VVD anderzijds.

Absolute voorkeuren per blok

Ook voor de sympathieuitspraken hebben wij aparte analyses uitgevoerd voor drie afzonderlijke blokken (*in casu*: een 'blok' samengesteld uit de kamerleden

Figuur 16: a, b, c. Vergelijkbaar met figuur 15, maar nu op grond van de gegevens van uitsluitend (a) het progressieve blok, (b) het confessionele blok, en (c) het rest-blok

van de drie progressieve partijen plus de PSP (figuur 16a), een confessioneel 'blok' bestaande uit de kamerleden van ARP, CHU en KVP aangevuld met de leden van GPV en SGP (figuur 16b) en een 'overig blok' bestaande uit de leden van VVD, DS'70 en enkele andere leden van rechtse splintergroepen (figuur 16c). In de figuren 16a-c geven de lijnen, getrokken uit de oorsprong naar elke partijpunt toe, opnieuw in hun onderlinge lengte de relatieve voorkeuren aan die de kamerleden van het betrokken 'blok' voor elk van de genoemde partijen koesteren.

Vergelijkt men de in deze figuren weergegeven structuren met de totaalstructuur van figuur 15, dan valt het volgende op:

1 - Terwijl in figuur 15 D'66 uitkomt tussen PvdA en PPR, verschuift D'66 in de afzonderlijke figuur voor de progressieve kamerleden (figuur 16a) duidelijk naar 'rechts' van de PvdA op. Anders gezegd: kamerleden van de progres-

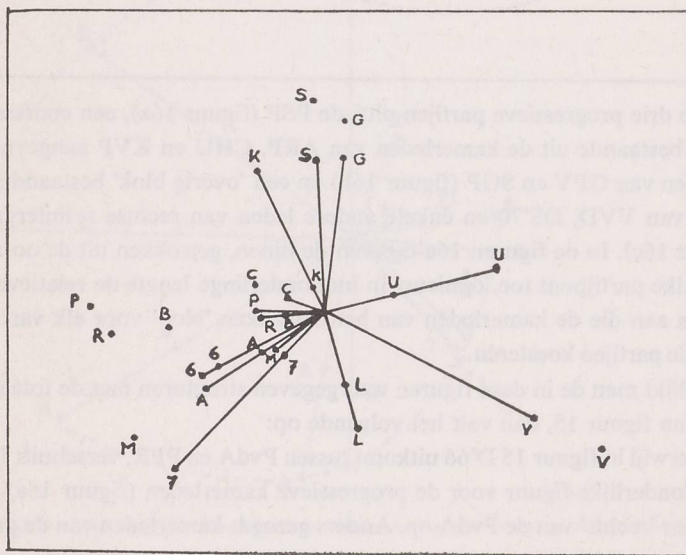
sieve partijen zien D'66 als een partij die naar het centrum neigt, terwijl een lauw oordeel over D'66 van de overige kamerleden tot gevolg heeft dat D'66 eerder in de richting van de PPR naar de 'linkerzijde' van de PvdA wordt gedrongen.

2 — De afzonderlijke weergave van de structuur voor de confessionele kamerleden laat zien dat ARP en KVP van plaats wisselen. Terwijl in de globale figuur de ARP het dichtst bij de progressieve partijen uitkomt, is dat in figuur 16b de KVP. Ondanks de voorkeur van zowel ARP en KVP voor de CHU, is de sympathie onder KVP-leden voor de PvdA groter dan onder leden van de ARP.

3 — In de figuur van de confessionele kamerleden valt DS'70 binnen de 'grenzen' van het confessionele blok: de relatief sterke waardering die DS'70 van kamerleden van de drie confessionele partijen in 1972 ondervond onderscheidde deze partij van de VVD.

4 — Met uitzondering van dergelijke naar verhouding kleine verschillen stemmen de figuren van progressieven en confessionelen in essentie zowel met elkaar als met de totale structuur overeen. Figuur 16c daarentegen laat zien, dat het beeld voor het 'overige blok' geheel afwijkt, en in wezen niet gemakkelijk interpreteerbaar is. Dit bevestigt enerzijds onze eerdere aan de hand van de rangordegegevens gebleken bevinding, dat kamerleden van de daarbij samengevoegde partijen niet dezelfde dimensies hanteren als de progressieven en confessionelen. Het laat anderzijds zien, dat het aan twijfel onderhevig is of men kamerleden van de betrokken partijen wel tot één 'blok' kan samenvoegen.

Figuur 16c:

gen. De sympathie van leden van DS'70 en de VVD loopt niet gelijk, en in de oordelen van de leden van deze partijen voor andere partijen blijkt voorts een naar verhouding zeer grote mate van variantie te bestaan. Een aparte canonieke discriminantanalyse over dezelfde voorkeursoordelen liet zien dat de daarin gevonden twee eerste dimensies het reeds eerder gevonden beeld van drie 'blokken' leek te bevestigen, doch dat een derde dimensie een duidelijk verschil markeerde tussen DS'70 en de VVD. Op basis van deze gegevens moet men derhalve concluderen dat er duidelijk tegenovergestelde tendenties in dit 'restblok' voorkwamen. Enerzijds vond men kamerleden die een duidelijke voorkeur aan de dag legden voor de confessionelen, maar negatief stonden tegenover de progressieven, anderzijds is er een groep die getrouw aan de traditionele, meer 19e eeuwse scheiding tussen 'links' (niet-confessioneel) en 'rechts' (confessioneel) een persoonlijke voorkeur hadden voor D'66 en soms de PvdA, doch duidelijk minder persoonlijke sympathie koesterden voor de confessionele partijen. Duidelijk was ook, dat het 'links-rechts'-schema in de zin van 'progressief-conservatief' de kamerleden van de progressieve partijen en de confessionele partijen eerder aansprak dan de leden van DS'70, de VVD of rechtse splinterpartijen.

IV Coalitievoorkeuren in 1972

Naast de rangordevraag en de vraag naar absolute voorkeuren werd in de mondelinge enquête van 1972 bewust een afzonderlijke vraag opgenomen over coalitievoorkeuren. Politiek is immers niet alleen een kwestie van persoonlijke voorkeur van kamerleden voor elkaars partijen, doch vooral ook van krachtmeting tussen partijen, die elkaar evenzeer bestrijden als nodig hebben. De vraagstelling luidde als volgt:

'Dat U zich *persoonlijk* min of meer verwant voelt met een bepaalde partij hoeft niet te betekenen, dat die partij ook Uw voorkeur heeft wanneer het gaat om het vormen van een *regeringscoalitie*.

Als U, *geheel afgezien van de thans bestaande regeringscoalitie*, de partijen nogmaals zou rangschikken, maar nu overeenkomstig de vraag of U zelf bepaalde partijen graag in een regeringscoalitie zou zien, hoe zou U dan de volgorde van de partijen willen bepalen?

Wilt U eerst de partij uitkiezen, die volgens U in elk geval deel uit zou maken van de regering, dan de partij, die naar Uw mening het eerst geroepen is om een coalitie te vormen met die partij, enz.? Wanneer er géén partijen meer over zijn, die U zou willen zien in een coalitie met de partijen, die U reeds heeft gekozen, kunt U stoppen'.

Bij deze vraagstelling dient het volgende te worden aangetekend:

1 — De vraag hield niet in, dat men vooral de eigen partij in een coalitie wilde zien. Denkbaar was immers dat men bewust de voorkeur zou geven aan een

positie in de oppositie, terwijl ook denkbaar was dat men wel aan een regeringscoalitie wilde deelnemen, doch niet als eerstaangewezene. Slechts drie kamerleden (telkens één uit D'66, KVP en ARP) verkozen de oppositie, terwijl slechts tien kamerleden de eigen partij bij anderen ten achter stelden.

2 — De vraag hield niet de eis in, dat de gevormde coalitie over een kamermeerderheid zou dienen te beschikken.

De gedachte van een mogelijke vorming van minderheidskabinetten was in 1972 ongetwijfeld aanwezig, als gevolg van de polarisatiepolitiek van de progressieve drie enerzijds, het verlies van de meerderheid dat de confessionelen en liberalen in 1971 geleden hadden anderzijds. Het getuigt van de kracht van de meerderheidstraditie in het Nederlandse politieke leven, dat zelfs bij een vrijblijvende enquêtevraag slechts 23 van de 141 geïnterviewde kamerleden een coalitie noemden met minder dan 75 zetels. Van hen behoorden er twee tot de PSP en vijf tot de PvdA, drie tot D'66, zeven tot de VVD, en telkens één tot DS'70, de ARP, de CHU, de KVP, het GPV en de NMP.

3 — Ofschoon binnen partijen veelal tamelijke grote verschillen voorkwamen, ging in het algemeen de voorkeur in de richting van nogal brede regeringscoalities. Gemeten naar het aantal kamerzetels dat leden van een bepaalde partij gemiddeld voor een coalitie wenselijk achtte, liep de omvang van de verlangde coalitie op volgens de reeks VVD (gemiddeld 82 zetels), D'66 en DS'70 (elk 86), ARP (95), PvdA (96), KVP (103) en CHU (112).

4 — Anders dan bij de persoonlijke rangordevraag, ordenden de kamerleden alleen die partijen, die zij in een regeringscoalitie wilden opnemen. Teneinde toch een multidimensionale analyse mogelijk te maken, hebben wij telkens de rangordening volledig gemaakt door de niet genoemde partijen een score te geven gelijk aan het gemiddelde van de ontbrekende rangnummers. Wij zijn ons bewust, dat dit gevolgen heeft voor de analyse: partijen immers waarvoor bepaalde kamerleden wel een zekere sympathie koesterden, doch die men bijv. om hun geringe omvang niet in een coalitie wilde meetellen. (voorbeelden: de PSP voor progressieve kamerleden, het GPV voor de leden van confessionelen en de 'overige' partijen), veegt men op deze wijze samen met partijen als de CPN, de Boerenpartij of de NMP, die noch een rol in het coalitiespel speelden, noch ook enige sympathie wegdroegen.

Alternatieve coalities en een ononderbroken schaal

Aan de hand van de individuele voorkeuren hebben wij de partijen gerangschikt naar een schaal, zodanig dat de verlangde coalities zoveel mogelijk zouden voldoen aan de voorwaarde van wat De Swaan³⁵ 'closed coalitions' noemt — d.w.z. een coalitie waarbij de gewenste partijen steeds zonder onderbreking door een buitengesloten partij in een coalitie zouden zijn opgenomen. De beste oplossing bleek te zijn de reeks CPN, PSP, PPR, D'66, PvdA, KVP, ARP,

CHU, DS'70, VVD, GPV, SGP, NMP en BP. Van de door 141 kamerleden opgegeven coalities voldeden 111 aan deze schaal. Voor de resterende coalities zou in 17 gevallen een 'closed coalition' zijn ontstaan bij de verwisseling van slechts twee partijen: in 9 gevallen gaat het daarbij om een verwisseling van PvdA en D'66, in 3 gevallen om een verwisseling van ARP en KVP, in nog eens 3 gevallen om een verwisseling van DS'70 en VVD en in twee gevallen om een verwisseling van PPR en D'66. Men kan hieruit concluderen dat de hier genoemde schaal een hoge validiteit heeft, temeer daar zij grote overeenkomst toont met de schalen die wij eerder op basis van de rangordegegevens en de sympathieoordelen hadden gevonden. Daar waar 'plaatselijk' onzekerheden optreden, zoals in de plaatsbepaling van PPR, D'66 en de PvdA ten opzichte van elkaar, of van de VVD en DS'70 gaat het vooral om de verhouding tussen oudere systeempartijen en nieuwe partijgroeperingen. Terwijl bijv. de PvdA de PPR en D'66 warm omhelst, geven de confessionele partijen sterk de voorkeur aan de oudere PvdA. Terwijl de PvdA de afgesplinterde DS'70-ers verre van zich werpt, trekken vele confessionele en de VVD deze nieuwe partij gaarne tot zich.

Het verschijnsel van de 'closed coalition' wordt ook zichtbaar in tabel 3. Daarin wordt voor elk van de zeven grootste partijen in 1972 aangegeven hoeveel leden van elke partij een andere partij wel of niet opnamen in de door hen gewenste regeringscoalitie. Coalitie met een andere partij die door tenminste de helft van de betrokken partij gewenst werden, zijn daarbij tussen stippellijnen geplaatst.

De tabel laat de volgende conclusies toe:

(1) De zojuist genoemde rangordening naar 'closed coalition' is van toepassing op de totaaloordelen van de PvdA, D'66 en de drie confessionele partijen. Zij voldoet echter niet aan de eisen van DS'70 en de VVD, die in meerderheid wel D'66 maar niet de PvdA in een coalitie zouden wensen. Deze bevinding weerspiegelt onze eerdere bevinding, dat de kamerleden van deze twee partijen veelal niet de structuur volgen, die de oordelen van de meerderheid der Tweede Kamerleden kenmerkt.

(2) De tabel bevestigt de centrale positie van vooral KVP en ARP in de Nederlandse coalitiepolitiek. Zelfs in de dagen van de door de progressieven sterk gewenste polarisatie, namen overgrote meerderheden in de Tweede Kamer zowel de KVP (122) als de ARP (120) in een door hen samengestelde coalitie op.

(3) Ook in de dagen van het kabinet-Biesheuvel leek de potentiële positie van de PvdA voor regeringsdeelname oneindig veel gunstiger dan die van de VVD: terwijl slechts 56 kamerleden de VVD in hun voorkeurscoalitie opnamen, deden bijna tweemaal zoveel leden (104) dat ten aanzien van de PvdA. Dit is enerzijds het gevolg van 'zelfverkiezing': het aantal meetellende progressieve

Tabel 3: Opname van partijen in regeringscoalitie: oordelen van de leden van de voornaamste systeempartijen

	CPN	PSP	PPR	D'66	PvdA	KVP	ARP	CHU	DS'70	VVD	GPV	SGP	BP	NMP
PvdA (39)	1	13	34	39	39	33	34	9	1	0	0	0	0	0
D'66 (11)	0	3	7	11	10	8	7	1	2	1	0	0	0	0
ARP (13)	0	0	1	5	8	12	12	12	10	6	0	0	0	0
KVP (35)	0	0	3	13	29	35	35	34	17	12	1	1	0	0
CHU (10)	0	0	0	4	7	10	10	10	9	10	0	0	0	0
DS'70 (7)	0	0	0	6	1	6	5	7	7	6	1	1	0	0
VVD (16)	0	0	0	8	6	11	9	12	16	16	1	1	0	0
totaal ¹	2	19	48	90	104	122	120	91	67	56	5	5	0	0

¹ In het totaal zijn voorts medegemeld telkens twee leden van de volgende partijen: PSP, PPR, GPV, SGP en NMP.

Nota: De partijen die door de helft of meer van de betrokken fracties bij een coalitie worden betrokken, zijn tussen stippellijnen geplaatst.

H. Daalder en J. P. van de Geer Partijafstanden in de Tweede Kamer

kamerleden was nu eenmaal aanzienlijk groter dan het aantal leden van het 'overige' blok. Doch ook van de drie confessionele partijen namen 44 leden de PvdA in hun voorkeur op, tegen slechts 28 leden van de VVD. Dit cijfer wordt nog sprekender, indien men niet de *absolute getallen* beziet maar de werkelijke *voorkeuren*. Ook in de dagen van het kabinet-Biesheuvel verkozen KVP-leden de PvdA boven de VVD in een verhouding van 26 tot 6, ARP-leden in een verhouding 8 tot 4, en gaven slechts de CHU-leden de voorkeur aan een coalitie met de VVD boven de PvdA in een verhouding 8 tot 2. Telt men deze getallen samen tot een CDA-oordeel dan resulteert een 'meerderheid' van 36 voor de PvdA tot 18 voor de VVD — een meerderheid derhalve van twee op één.

(4) Hoezeer ook reeds in 1972 zich een mogelijk alternatief voor de Biesheuvel-coalitie aandienende, toch tonen de cijfers van tabel 3 ook duidelijk onmiskenbare moeilijkheden aan. Deze lagen vooral op drie 'fronten':

(a) de uitgesproken voorkeur van ARP en KVP voor de CHU, welke laatste partij door de progressieven in een verhouding van tenminste vier tegen één buitengesloten werd;

(b) de voorkeur die de ARP en vooral de CHU maar niet de KVP hadden voor DS'70 boven PvdA, D'66 of PPR — een voorkeur die echter weinig uitgesproken was en door de breuk van juli 1972 en het in november 1972 teruglopende stemmenaantal van DS'70 aan betekenis zou inboeten;

(c) de onmiskenbaar negatieve stemming bij de confessionele partijen tegen de PPR (evenals, zij het in mindere mate ten aanzien van D'66) — een factor die tot moeilijkheden moest leiden toen de PPR in november 1972 kiezers won op hetzelfde moment dat de confessionelen sterk aan electorale steun verloren. Het debat van 1972-1973 over de plaats van de CHU bij de formatie-Den Uyl was derhalve reeds in Biesheuvel's dagen zichtbaar, evenzeer als de potentiële moeilijkheden, die in later dagen over de band tussen PvdA en de PPR zouden ontstaan, al in 1972 aanwijsbaar waren. Een 'rationeel' coalitiespel had in 1973 kunnen leiden tot een coalitie PvdA, KVP en ARP, met bijv. een gedogende PPR ter linkerzijde en een eveneens gedogende CHU ter rechterzijde. Uit het feit dat een dergelijke coalitie toen niet tot stand kwam, kan men mogelijkwijs de door de PvdA kennelijk in 1973 nog onderschatte mogelijkheid van een ontwikkeling naar een CDA verklaren.

Rangordening in coalitievoorkeuren

Behoudens een enkele kanttekening ten aanzien van de relatieve voorkeuren van de confessionele kamerleden ten aanzien van PvdA en VVD, is het voorgaande gebaseerd niet op werkelijke voorkeursordeningen, maar louter op de meer simpele vraag of een bepaalde partij wel of niet in een voorkeursordering genoemd werd.

Op twee manieren hebben wij gepoogd aan de rangordening van coalitievoorkeuren recht te doen.

Wij hebben in de eerste plaats voor de respondenten van de voornaamste partijen nagegaan of zij in meerderheid al of niet de voorkeur gaven aan telkens één van twee paarsgewijze geanalyseerde partijen, en daaruit per partij een rangordening geconstrueerd van coalitievoorkeuren zodanig dat het cijfer 1 gegeven werd aan elke partij die in meerderheid boven alle andere partijen werd geprefereerd, vervolgens het cijfer 2 aan de daaropvolgende partij, en zo voort. Daarnaast hebben wij opnieuw een multidimensionale analyse verricht op basis van de methode-De Leeuw.

De resultaten van de paarsgewijze bepaalde voorkeuren zijn in tabel 4 samengevat. Deze tabel illustreert de zwakke positie van de VVD aan; zij toont opnieuw de hechtheid aan van het in de formatie-Den Uyl wel beproefde doch niet gebroken potentiële CDA-verband; zij bevat een momentopname van de voorbijgegangene strategische positie van DS'70; zij onderstreept de betekenis van de KVP, die voor de beide andere confessionele partijen de eerste keus was, en zowel voor PvdA als VVD de derde voorkeursplaats innam; zij laat tevens zien dat de PPR-binding voor de PvdA een aanzienlijke belemmering kon vormen in haar contacten met de confessionelen.

De resultaten van de multidimensionale analyse zijn samengevat in figuur 17. Deze figuur kan men vergelijken met de figuren 3a en 15, welke resp. de ruimtelijke weergave op basis van de persoonlijke rangordening en de absolute voorkeuren (de thermometervraag) bevatten.

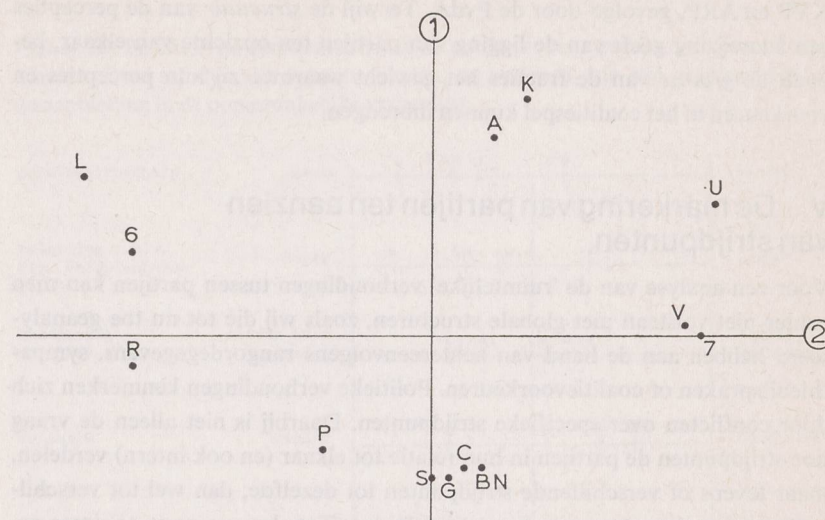
De structuur is in het algemeen dezelfde. Opnieuw vindt men de drie 'blokken', zij het dat de PPR nog verder wordt weggeschoven in de richting van de PSP, de CHU nog dichter terecht komt bij VVD en DS'70, en de kloof tussen progressieven en confessionelen aanzienlijk lijkt. De clustering van de

Tabel 4: Volgorde van coalitievoorkeuren op basis van paarsgewijze vergelijkingen voor de voornaamste partijen (0 = minder dan 50 % nam betrokken partij in coalitie op)

voorkeur van:	PPR	D'66	PvdA	KVP	ARP	CHU	DS'70	VVD
PvdA	2	1	X	3	4	0	0	0
D'66	2	X	1	3	4	0	0	0
KVP	0	0	3	X	1	2	4	0
ARP	0	0	4	1	X	2	3	0
CHU	0	0	5	1-2	1-2	X	4	3
DS'70 ¹	—	—	—	—	—	—	X	—
VVD	0	5	0	3	4	2	1	X

1 De voorkeuren van DS'70 kamerleden waren in 1972 zodanig gespreid, dat geen eenduidige voorkeursordening mogelijk bleek.

Figuur 17: Positie van de partijen op de eerste twee dimensies van de coalitievoorkeursruimte

kleine partijen die niet meespelen in het coalitiespel is mede het gevolg van de eerder genoemde beslissing elke partij die niet genoemd werd een zelfde gemiddelde codering te geven teneinde analysetechnisch de onvolledige rangorde op te heffen. Zij is uit het oogpunt van coalitieverhoudingen tussen de systeempartijen verdedigbaar, maar doet anders dan de rangorde en de sympathievraag geen recht aan overigens wel gemaakte onderscheidingen.

Evenals bij de eerder genoemde figuren zijn de eerste twee dimensies (die resp. 49.5 % en 29.7 % van de variantie verklaren) vooral van belang voor het 'links'-rechts'-hoefijzer, terwijl de toevoeging van de derde dimensie een onderscheid tussen de progressieve, de grote confessionele en de 'overige' partijen accentueert. De derde dimensie lijkt daarnaast ook D'66 als niet-confessionele partij tezamen met VVD en DS'70 te markeren tegenover zowel de andere niet-confessionele partijen als de confessionele partijen. Een vierde dimensie differentieert vooral de PvdA van de PPR en de PSP, een vijfde D'66 van de PvdA. Deze verschillen vormen opnieuw een bewijs dat ook dimensies die minder variantie verklaren voor een goed begrip van bepaalde, meer plaatselijke verhoudingen hun betekenis houden.

Bij de interpretatie van deze multidimensionale bewerking dient men te bedenken dat de methode-De Leeuw bewust erop gericht is te voorkomen, dat de totale perceptie-structuur beïnvloed wordt door de numerieke grootte van de onderscheidene fracties. Wat een voordeel is voor een zorgvuldige weergave van bestaande structuren, wordt tot nadeel indien het gaat om het verklaren van coalitieverhoudingen. Daarin speelt immers juist de grootte van de

onderscheidene fracties een doorslaggevende rol. Uit de totalen van tabel 3 blijkt onmiskenbaar hoe fundamenteel de positie in het coalitiespel was van KVP en ARP, gevolgd door de PvdA. Terwijl de *structuur* van de percepties een aanwijzing geeft van de ligging van partijen ten opzichte van elkaar, bepaalt de *grootte* van de fracties het gewicht waarmee zij hun percepties en voorkeuren in het coalitiespel kunnen inbrengen.

V De markering van partijen ten aanzien van strijdpunten

Voor een analyse van de 'ruimtelijke' verhoudingen tussen partijen kan men echter niet volstaan met globale structuren, zoals wij die tot nu toe geanalyseerd hebben aan de hand van achtereenvolgens rangordegegevens, sympathieuitspraken of coalitievoorkeuren. Politieke verhoudingen kenmerken zich door conflicten over specifieke strijdpunten. Daarbij is niet alleen de vraag hoe strijdpunten de partijen in hun relatie tot elkaar (en ook intern) verdelen, maar tevens of verschillende strijdpunten tot dezelfde, dan wel tot verschillende verhoudingen tussen de partijen leiden. Tot slot van onze analyses geven wij daarom een aantal resultaten weer van oordelen van Tweede Kamerleden in 1972 over de positie van de voornaamste politieke partijen ten aanzien van een zevental politieke strijdpunten.

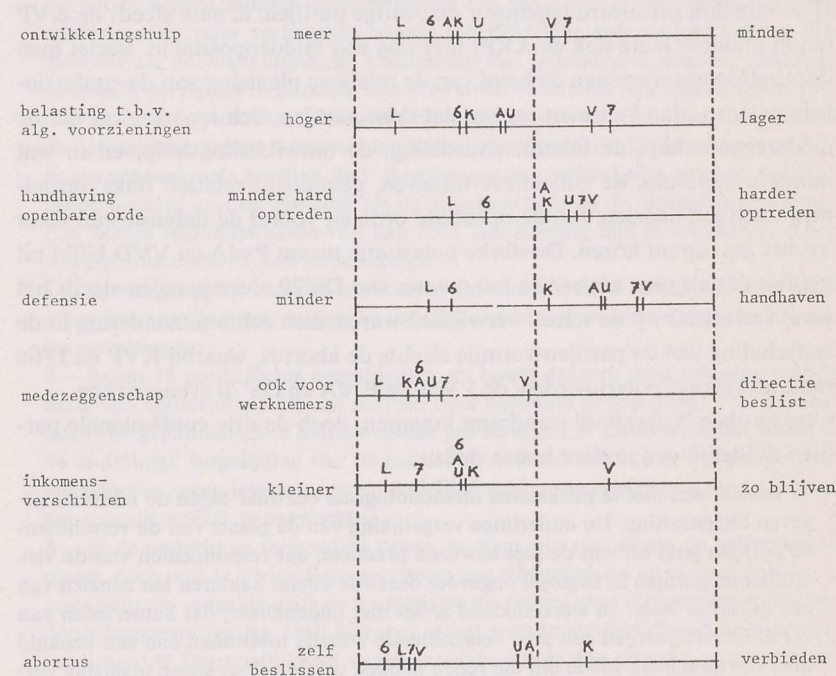
Het beschikbare onderzoekmateriaal vormt een rijke bron, die reeds eerder, in dit tijdschrift en elders,³⁶ voor analyses vooral ten aanzien van de verhouding kiezers en kamerleden is benut. Aangezien ook de specifieke methode van vraagstelling elders is behandeld,³⁷ volstaan wij hier met de vermelding dat de kamerleden gevraagd werd op een zevental negenpunts-schalen (respectievelijk handelende over ontwikkelingshulp, handhaving van de openbare orde, de collectieve uitgaven, al of niet verbetering van de defensie, medezeggenschap, inkomensverdeling en abortus) zichzelf, de eigen partij, de voornaamste andere partijen, alsook de plaats van de kiezers van de eigen partij te plaatsen. Ten einde a prioristische associaties met een links-rechts verdeling te voorkomen, werden de schalen bewust soms van 'rechts' naar 'links', soms van 'links' naar 'rechts' voorgelegd. In het licht van de gegeven antwoorden zijn sommige van deze schalen later omgedraaid omdat dit een betere vergelijkbaarheid bleek te bieden. De antwoorden zijn gebaseerd op een enigszins wisselend aantal respondenten, dat ten aanzien van enigerlei bijzondere vraag echter steeds tenminste 135 van de 150 kamerleden bedroeg.

Zeven partijen op zeven issues

Figuur 18 brengt de zelfgekozen plaats van de zeven belangrijkste partijen ten aanzien van elk der genoemde strijdpunten in 1972 in beeld. Als plaats

van de betrokken partij is daarbij aangehouden de gemiddelde eigen plaatsbepaling van alle leden van de betrokken fractie.

Figuur 18: Posities van respondenten uit de zeven grootste partijen op zeven 'issue' schalen. Deze schalen zijn 9-punts schalen; de onderste drie zijn gespiegeld t.o.v. de aanbieding in de oorspronkelijke vragenlijst

Ten aanzien van de drie schalen die bovenaan in de figuur zijn getekend, bleek, van 'links' naar 'rechts' gelezen, een identieke rangordening van de partijen te bestaan, die als volgt luidde: PvdA, D'66, KVP, ARP, CHU, VVD en DS'70. Het betreft hier de ontwikkelingshulp, de collectieve uitgaven en de versterking van de defensiezaken waarin de nieuwopgetreden partij DS'70 kort tevoren een zeer geprononceerd standpunt had ingenomen. Partijen waren in vrijwel dezelfde volgorde gerangschikt ten aanzien van de handhaving van de openbare orde; alleen waren DS'70 en de VVD daarbij van plaats gewisseld. Meer afwijkingen deden zich voor bij de medezeggenschap, waar de KVP D'66 links voorbyschoof, en vooral bij de inkomensverdeling waarbij de leden van DS'70 zichzelf sterk links plaatsten. Geheel afwijkend was de opstelling van de partijen ten aanzien van de abortus — een punt waarop wij nog terugkomen.

Bezieet men in figuur 18 niet slechts de volgorde van, doch ook de onderlinge

afstand tussen de partijen dan kwam meer verschil naar voren. In twee gevallen (inkomensverdeling en medezeggenschap) kwam de VVD tamelijk geïsoleerd te staan tegenover een op het oog nogal gesloten front van de meeste andere partijen. Dit zelfde gold voor de VVD en DS'70 tezamen voor de collectieve uitgaven en de ontwikkelingshulp. Op twee andere punten (handhaving van de openbare orde en de defensie) stonden daarentegen de PvdA en D'66 tamelijk geïsoleerd tegenover de overige partijen, al nam steeds de KVP (en in mindere mate ook de ARP) hier nog een middenpositie in. Beziet men deze zelfde gegevens aan de hand van de relatieve plaatsing van de confessionele partijen, dan kan men zeggen dat deze partijen zich ten aanzien van de medezeggenschap, de inkomensverdeling, de ontwikkelingshulp, en in wat mindere mate ook de collectieve uitgaven, gemiddeld relatief 'links' opstelden, doch ten aanzien van de openbare orde en vooral de defensie een meer 'rechts' standpunt kozen. De sterke polarisatie tussen PvdA en VVD blijkt uit het feit dat als men afziet van het novum van DS'70, deze partijen steeds het verst van elkaar op de schaal verwijderd waren. Een echte uitzondering in de zelfschaling van de partijen vormde slechts de abortus, waarbij KVP en D'66 sterk met elkaar polariseerden, de VVD, de PvdA en DS'70 eveneens een uitgesproken 'vrijgezind' standpunt innamen, doch de drie confessionele partijen duidelijk een andere keuze deden.

Er bestaat een niet te miskennen methodologisch bezwaar tegen de hiervoor gegeven uiteenzetting. De onderlinge vergelijking van de plaats van de verschillende partijen gaat uit van de niet-bewezen premisse, dat respondenten van de verschillende partijen in beginsel ongeveer dezelfde schaal hanteren ten aanzien van een bepaalde issue. In werkelijkheid is het niet ondenkbaar, dat kamerleden van verschillende partijen een zeer verschillende waarde toekennen aan een bepaald deel van de schaal. Mede om die reden hebben wij de zelf-gekozen plaatsing vergeleken met de plaatsing van de verschillende partijen op de zeven strijdpuntenschalen, zoals die naar voren kwam uit de gemiddeld toegekende plaats door alle respondenten tezamen. De rangordening tussen de zelfgekozen en de door allen tezamen toegewezen plaatsing liep als regel echter geheel gelijk. De meest bevredigende oplossing voor de kamer als geheel was de volgorde PvdA, D'66, ARP, KVP, CHU, DS'70 en VVD. De kamer als geheel plaatste de VVD in een meer extreme positie dan DS'70 op alle issues behalve de openbare orde. Ook nu schoof DS'70 iets naar links op bij kwesties als medezeggenschap en spreiding van inkomens, zij het veel minder dan in de eigen plaatsbepaling door DS'70 het geval was. Voorts kwam de ARP 'rechts' van de KVP uit in kwesties van defensie en openbare orde, doch overigens werd de KVP gemiddeld als 'rechtser' gezien dan de ARP. De overigens opvallende overeenstemming tussen de eigen plaatsing en de plaatsing door de kamer als geheel doet vermoeden dat een relatief stevig perceptueel kader aanwezig is.

Voor de verdere analyse hebben wij aan de eigen percepties van de eigen plaats de voorkeur gegeven.

Bij de ordening van andere partijen dan de eigen partij bestaat immers een groter gevaar voor 'stereotypering'. Indien men deze totaalordeningen zou gebruiken

om na te gaan welke dimensies in de ordening van partijen meespeelt, dreigt een cirkelredenering te ontstaan. Dit gevaar is minder direct aanwezig indien men uitgaat van de eigen oordelen van kamerleden over respectievelijk de eigen plaats, de plaats van de eigen partij, en de plaats van de kiezers van hun partij.

Het is uiteraard verleidelijk de relatieve plaatsing van partijen in figuur 18 ook tot uitgangspunt te nemen voor een analyse van de vraag op welke strijdpunten bepaalde partijen elkaar al of niet gemakkelijk kunnen vinden. Zo zou men op het eerste gezicht kunnen veronderstellen dat een coalitie van progressieven en confessionelen naar verhouding weinig moeilijkheden zou moeten hebben met kwesties als ontwikkelingshulp, verkleining van inkomensverschillen, medezeggenschap, en, zij het in mindere mate, de collectieve uitgaven. Daarentegen zouden duidelijke spanningen aanwezig zijn ten aanzien van de openbare orde en de defensieinspanning — om van de abortus niet te spreken. De kloof tussen VVD en de confessionele partijen lijkt daarentegen op vrijwel alle punten tamelijk groot, behalve juist op gebieden als de openbare orde en de defensieinspanning. Een zekere realiteitswaarde valt aan deze constatering niet te ontkennen. Toch zijn tenminste drie *caveats* noodzakelijk:

1 — de vraagstelling was zeer globaal en gaf daarom meer informatie over algemene attitudes dan over mogelijke verschillen in concrete uitwerking van bepaalde opvattingen;

2 — figuur 18 geeft slechts gemiddelden, en houdt daarom geen rekening met de mate van verdeeldheid binnen partijen over bepaalde strijdpunten. Van de Geer heeft het grondmateriaal hiertoe eerder gepubliceerd.³⁸ Doch waar het gaat om de onderlinge vergelijking van de mate van verdeeldheid van zeven partijen ten aanzien van zeven issues is een inhoudelijke analyse te omslachtig om in het kader van dit artikel te verwerken;

3 — in de onderlinge verhouding tussen partijen zijn niet alleen de zelfverkozen plaats, doch ook de wederzijdse percepties van elkaars plaats en in meer concrete situaties mogelijk zelfs de wederzijdse percepties over elkaars percepties van doorslaggevend belang. Ook hiervoor is het grondmateriaal door Van Geer gepubliceerd.³⁹ De moeilijkheid van de analyse wordt dan echter nog groter aanzien nu de oordelen van zeven partijen over zeven partijen ten aanzien van zeven issues in geding zijn.

In dit artikel beperken wij ons daarom tot een weergave van onderliggende structuur van de issue-oordelen — wetende dat in concrete situaties niet deze structuur, doch een meer specifieke structuur van percepties en afstanden ten aanzien van bepaalde strijdpunten van beslissende betekenis kan zijn.

De ruimtelijke structuur van de issueplaatsingen

In figuur 19 hebben wij, op basis van een canonische discriminant analyse, een ruimtelijke weergave geconstrueerd van de structuur van de door de kamerleden gegeven oordelen over de eigen plaats, de plaats van de eigen partij, en de plaats van de kiezers op de eigen partij ten aanzien van de zeven negenpuntschalen over zeven issues.

Deze analyse gaat ruwweg als volgt in zijn werk. Uitgangspunt zijn 21 schalen (drie maal zeven negenpuntsschalen voor resp. de eigen plaats, de plaats van de eigen partij, en de plaats van de kiezers van de partij). Deze worden geanaly-

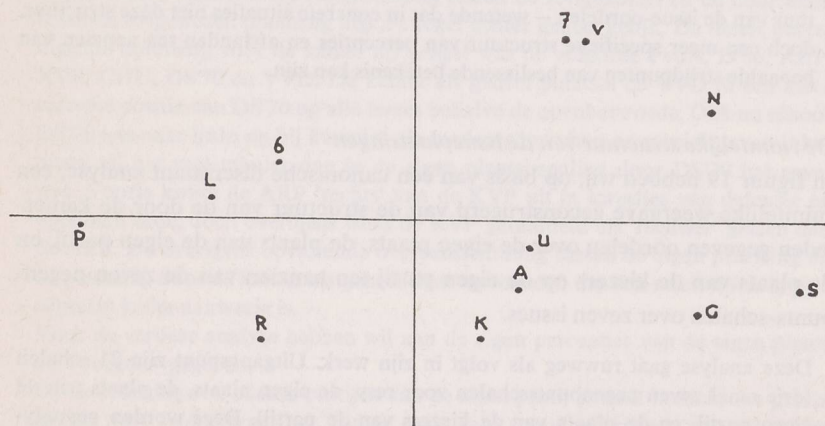
seerd voor 12 subgroepen van parlementsleden (i.c. de parlementsleden van alle partijen die aan de enquête deelnamen). Dit resulteert in een 21-dimensionale ruimte, waarbij de schalen de coördinaten vormen en elk kamerlid één punt inneemt op basis van zijn 21 schaalantwoorden. Hierdoor krijgt men een 'wolk' van 138 punten, die verspreid zijn door de 21 dimensionale ruimte. Deze 138 punten vallen uiteen in 12 aparte subgroepen, elk de punten van één partij omvattende. Doel van de analyse is een richting in de ruimte te vinden, die een optimaal onderscheid biedt tussen deze twaalf subgroepen, d.w.z. dat de projectie van de groepsgemiddelden op deze z.g.n. 'canonical variate' de grootst mogelijke verschillen te zien geven, gegeven de spreiding van punten binnen elke subgroep. Is deze eerste richting gevonden, dan zoeken wij een tweede richting die onafhankelijk is van de eerste in die zin dat de projecties van de subgroepgemiddelden op de nieuwe 'canonical variate' niet correleren met de projecties van de gemiddelden op de eerste 'variate', enz.

Theoretisch kan dit proces in 11 richtingen worden doorgevoerd, doch lang voordien voegen nieuwe richtingen niet langer significante informatie toe.

Wij vinden in deze analyse in feite drie dimensies die voor een interpretatie van de gegevens van belang zijn:

- 1 een eerste dimensie die de partijen ordent volgens de rangordening PSP, PvdA, PPR, D'66, KVP, ARP, CHU, DS'70, VVD, GPV, NMP en SGP;
  - 2 een tweede dimensie die de confessionele en de niet-confessionele partijen onderscheidt (waarbij de PPR aan de confessionele zijde van de schaal uitkomt);
  - 3 een derde dimensie, die vooral van belang is voor een onderscheiding tussen DS'70 en de VVD, doch overigens geen belangrijke informatie toevoegt.
- Bij de interpretatie van deze gegevens moet men zich steeds weer realiseren, dat het hier om de eigen plaatsbepaling gaat. Voor de PPR bijv. ging het daar-

Figuur 19: Gemiddelden van respondenten uit de verschillende partijen op de eerste twee dimensies van een kanonische discriminant analyse van de issuegegevens

bij om het oordeel van slechts twee kamerleden, die meer dan de latere fractie een 'confessioneel' standpunt huldigden.

In figuur 19 is de ruimtelijke structuur van de partijverhoudingen op basis van de twee eerste dimensies in beeld gebracht. De structuur van de figuur lijkt sterk op die van de eerder, met behulp van andere gegevens en andere analysetechnieken, geconstrueerde ruimtelijke weergave van de partijverhoudingen. Dit resultaat versterkt de indruk, dat wij hier te maken hebben met redelijke vaste structuren. In de reeds eerder genoemde publicatie⁴⁰ heeft Van de Geer aangetoond dat door rotatie van de dimensies de volgende resultaten te bereiken zijn. De 'links'-'rechts' dimensie kan zo geroteerd worden, dat deze geheel los komt te staan van enigerlei associatie met de schaling van de abortusvraag. In dit geval correleren in het bijzonder antwoorden op de ontwikkelingshulp, de collectieve uitgaven en de medezeggenschap sterk met deze eerste dimensie die daardoor ook inhoudelijk een zekere verankering in links-rechts opvattingen te zien zou geven. De tweede dimensie correleert vooral met de problematiek van de abortus, doch vertoont tevens een zekere correlatie met de problematiek van de openbare orde en de defensieproblematiek. Aangezien deze tweede dimensie in hoofdzaak van belang is voor het onderscheid tussen de confessionele en de niet-confessionele partijen, zou hierin een aanwijzing kunnen liggen, dat voor deze partijen vooral de abortus, maar ook de openbare orde en defensie een naar verhouding groot eigen gewicht hebben, dat voor een goed begrip van de politieke verhoudingen niet verwaarloosd kan worden.

VI Conclusies

Het voorgaande laat zich als volgt samenvatten:

- 1 – Als vervolg op een eerdere mondelinge enquête in 1968, die vragen over een rangordening van partijen bevatte, beantwoordden leden van de Tweede Kamer in 1972 een groot aantal vragen, waarbij zij nogmaals uitspraken deden over een geprefereerde rangordening van de partijen in de Kamer, aan de hand van een 'thermometer' blijk gaven van gevoelens van sympathie of negatieve beoordeling van alle partijen, een regeringscoalitie naar eigen voorkeur opstellen, en zowel de eigen plaats als de plaats van hun fractie en hun kiezers, als ook de plaats van de belangrijkste andere partijen bepaalden op negenpuntschalen over zeven belangrijke strijdpunten hun voorgelegd in de volgorde: ontwikkelingshulp, abortus, openbare orde, inkomensverschillen, medezeggenschap, collectieve uitgaven en versterking van de defensie.
- 2 – Deze gegevens zijn, al naar hun aard, met verschillende multidimensionale schaaltechnieken geanalyseerd.
- 3 – Deze analyses resulteerden steeds in een opvallend gelijke structuur van

percepties, die te beschrijven is op drie dimensies met de volgende betekenis: (a) er tekende zich steeds een 'links'-'rechts' schaal af. Deze komt inhoudelijk het duidelijkst naar voren, indien men deze schaal niet ziet als een rechte lijn, doch als een kromme (het 'links'-'rechts' hoefijzer). Deze schaal gold zowel voor een schaling van de partijen als stimuli als voor de plaatsing van de individuele kamerleden. Ofschoon de rangordening van de partijen langs deze schaal tamelijk consistent was, treden soms kleine verschillen op ten aanzien van de onderlinge plaats van PvdA, PPR en D'66, van ARP en KVP, en van DS'70 in vergelijking met de VVD en de CHU.

(b) ten aanzien van hun voorkeuren konden de kamerleden over het algemeen worden ingedeeld in drie tamelijk duidelijk te onderscheiden 'blokken', respectievelijk gevormd door de progressieve partijen en de PSP, de drie grote confessionele partijen (waarbij de CHU echter soms een grenspositie innam dichtbij het 'overige' blok), en een 'restblok' dat noch 'links' is, noch behoort tot de over het algemeen centristisch-ingestelde grotere confessionele partijen, doch dat overigens een tamelijk heterogeen gezelschap omvatte van leden van DS'70, de VVD en kleinere 'rechtse' partijen.

4 — De stabiliteit van oordelen blijkt uit de omstandigheid, dat de ruimtes in hoge mate onafhankelijk bleken te zijn van materiaal dat op verschillende tijdstippen is verkregen, van analyses voor subgroepen afzonderlijk, van het soort geanalyseerde gegevens en van verschillende meettechnieken.

(a) Een vergelijking van rangordegegevens tussen 1968 en 1972 liet een grote mate van stabiliteit van oordelen van de kamer als geheel zien, ofschoon de samenstelling van de kamer in deze vier jaren aanzienlijk wisselde. Deze constatering werd bevestigd zowel in een panel-analyse van kamerleden die in beide jaren deel van de Tweede Kamer uitmaakten (de 'blijvers'), alsook in een afzonderlijke vergelijking tussen 'blijvers', 'vertrekkers', en 'nieuwkomers'.

(b) Afzonderlijke analyses van zowel de rangorde als sympathie-uitspraken van de kamerleden van de drie eerder genoemde 'blokken' liet zien dat kamerleden van progressieve partijen en de grotere confessionele partijen in belangrijke mate een zelfde 'ruimtelijk' kader hanteerden. Dit bleek niet het geval te zijn met de leden van het 'restblok'. Dit wijst er enerzijds op, dat hier niet van een echt 'blok' kon worden gesproken. Anderzijds kan men veronderstellen dat verschillen in perceptuele kaders het de leden van deze groepering relatief minder gemakkelijk maken overeenstemming met andere partijen te bereiken dan dat voor progressieven en confessionelen het geval is.

(c) Een meer gedetailleerde vergelijking tussen de resultaten van de verschillende soorten vragen bevestigde enerzijds de overeenkomsten in de algehele structuur, maar wees ook in de aangetoonde afwijkingen op duidelijke politieke verschillen. Uit de analyse van de sympathie-uitspraken bleek bijv. dat een simpele rangordevraag de afstand tussen progressieven en confessionelen

onderschat. Uit de gegevens over gewenste coalities kwam naar voren, dat zich reeds in de dagen van het kabinet-Biesheuvel een mogelijke coalitie van PvdA, KVP en ARP aftekende, doch dat deze sterk belemmerd werd door de voorkeur van de PvdA voor de PPR, alsook door de relatieve hechtheid van de band tussen KVP, ARP en CHU, die later ondanks (of juist door?) de formatie van het kabinet-Den Uyl tot het CDA zou leiden. Tevens bleek een opvallend isolement te bestaan voor de VVD. Uit een analyse van de zelfgekozen plaats ten aanzien van strijdpunten bleek dat vooral ten aanzien van de abortus, doch ook ten aanzien van de defensie en de openbare orde, de confessionele partijen een eigen standpunt innamen dat hen verwijderde van de PvdA, waarmee ten aanzien van strijdpunten als ontwikkelingshulp, inkomensverhoudingen, medezeggenschap en in mindere mate ook de collectieve uitgaven eerder overeenstemming zou kunnen worden gevonden.

(d) Onafhankelijk van de gebruikte analysetechnieken kwam steeds het 'links'-'rechts'-hoefijzer naar voren. Bepaalde verschuivingen in de rangschikking van de partijen langs dit hoefijzer waren soms het gevolg van de analysetechniek (bijv. bij de onvolledige rangordening van coalitievoorkeuren), doch anders waren zij meestal uit inhoudelijke verschillen te verklaren. Verdere dimensies bleken dan ook vooral van betekenis te zijn voor het verklaren van 'plaatselijke' verschillen tussen sommige partijen, zoals de PvdA, de PPR en de PSP, DS'70 en de VVD, of protestanten en katholieken.

5 — De stevigheid van de gevonden perceptuele structuren kwam tot uiting in de omstandigheid dat deze teruggevonden werden in een algemene analyse van de plaats die kamerleden zichzelf, de eigen partij en hun kiezers toekenden ten aanzien van zeven mogelijke strijdpunten in de politiek. Behalve ten aanzien van de abortus, toonden de gegeven oordelen een sterke correlatie met een stereotype verdeling van de partijen volgens een 'links'-'rechts' schema.

6 — Een analyse die gebaseerd is op uitsluitend perceptuele gegevens kan geen beslissend antwoord geven op de vraag of hierbij ook recht gedaan wordt aan feitelijke *inhoudelijke* verschillen tussen de partijen, of dat in wezen slechts sprake is van een simpele stereotypering, waarbij aan partijen een plaats gegeven wordt overeenkomstig inhoudelijk niet getoetste verwachtingen. Er is derhalve nader onderzoek nodig over de invloed die van percepties uitgaat op feitelijk gedrag van partijen ten opzichte van elkaar. Daarbij zal onder meer rekening gehouden moeten worden met:

(a) de invloed, die uitgaat van verschil in percepties tussen partijen, hetzij ten aanzien van de algehele structuur van hun relaties, hetzij ten aanzien van hun onderlinge afstand;

(b) de mate van interne homogeniteit of heterogeniteit van oordelen die binnen bepaalde partijen ten aanzien van bepaalde onderlinge verhoudingen en spe-

cifieke strijdpunten bestaan;

(c) de vraag of partijen in hun gedrag mede beïnvloed worden door verschillende in percepties over elkaars percepties. Al of niet juiste veronderstellingen over interne meningsverschillen, die een bepaalde partij in de ogen van een andere partij 'wondbaar' zouden kunnen maken, zouden van aanzienlijke betekenis kunnen zijn.

Ons onderzoekmateriaal bevat over deze vragen belangrijke gegevens, die nader geanalyseerd moeten worden.

7 — De politieke betekenis van de op basis van percepties gevonden ruimtelijke verhoudingen moet nader vergeleken en geverifieerd worden met onderzoek naar feitelijk gedrag van partijen ten opzichte van elkaar. Een analyse van het al of niet gezamenlijk stemmen van partijen in de Tweede Kamer ten aanzien van verschillende beleidsbeslissingen kan hier in belangrijke mate uitsluitsel geven.

8 — Voor een werkelijk begrip van het politieke proces is het van essentiële betekenis te zien, in hoeverre dimensies manipuleerbaar zijn. Partijen hebben er baat bij die strijdpunten en dimensies van politieke verhoudingen tot inzet van hun tactiek te maken waarmee zij zelf weinig moeite hebben, doch die hun concurrenten — intern en onderling — kunnen verdelen. Dit is vooral ook voor een goed inzicht in coalitiepolitiek van betekenis: het politiseren van 'issues' en dimensies die gemakkelijk liggen, het depolitiseren van kwesties die tot meningsverschil binnen een coalitie aanleiding kunnen geven, is van beslissend belang voor de levensduur en productiviteit van een coalitie. De dominante dimensies belemmeren ongetwijfeld in sterke mate de vrijheid van partijen om geijkte verwachtingspatronen te doorbreken. Doch vooral in bepaalde, meer concrete kwesties kunnen partijen in een bepaald deel van de ruimte zich mogelijk soms 'sprongen' veroorloven die in groter kader ondenkbaar zouden zijn. Naast algemene dimensies, zijn daarom ook plaatselijke verschillen en variantie van betekenis.

Technische notities

1 — De afbeeldingen 3 t/m 13, 15 t/m 17 berusten alle op een z.g. 'singular value decomposition' van de datamatrix X, die zoveel rijen heeft als er respondenten zijn, en zoveel kolommen als er stimuli (partijen) zijn. Behalve voor de figuren 15 en 16 bevat X afwijkingen van de kolomgemiddelden. Dit is gedaan omdat het kolomgemiddelde in hoge mate afhankelijk is van het aantal respondenten dat die kolompartij vertegenwoordigen. Voor de figuren 15 en 16 is die 'correctie' niet toegepast, met als (voorspelbaar) gevolg, dat de eerste dimensie de gemiddelde absolute sympathiescore getrouwelijk weerspiegelt.

2 — Gegeven een matrix X komt 'singular value decomposition' neer op het vinden van een oplossing voor de matrixen P en Q zodanig dat $X = P \phi Q'$, met $P'P = I$, $Q'Q = I$ en ϕ een diagonale matrix. Voor details verwijzen we naar De Leeuw (1973).

H. Daalder en J. P. van de Geer Partijafstanden in de Tweede Kamer

3 — Men kan opmerken dat de analyse de gegevens op 'interval nivo' behandelt. Er zijn tegenwoordig allerlei andere (z.g. 'niet metrische') technieken, die deze strakke assumptie niet vereisen. Onze ervaring is dat (1) als de data een duidelijke structuur bevatten, de niet-metrische technieken een resultaat geven dat nauwelijks van dat van de metrische analyse verschilt (dat metrische resultaat is vaak de 'aanvangsconfiguratie' voor de niet-metrische oplossing), (2) als in de data geen duidelijke structuur aanwezig is, die niet-metrische technieken de neiging hebben een gedegeneerde oplossing te leveren, en (3) in tussengevallen de niet-metrisch analyse de aanvangsconfiguratie vervormt naar de richting van een gedegeneerde oplossing toe. In het bijzonder de z.g. 'ontvouwings technieken' zijn erg kwetsbaar voor degeneratieverschijnselen.

4 — Dat in onze analyses voortdurend een 'hoefijzer' terugkomt (een 'links'-rechts dimensie die gekruld is), is door sommigen⁴¹ als een artefact bestempeld. De argumentatie is dan dat de meerderheid van de respondenten zich min of meer in het midden van de dimensie bevindt, en daardoor extreem links en extreem rechts in de hoek van 'lood om oud ijzer' terecht komt. O.i. is deze laatste interpretatie juist, maar is dit geen reden om van een artefact te spreken.

5 — Figuur 19 berust op een ander soort analyse dan welke gebruikt is voor de voorkeuren, de absolute sympathie, of de coalities. Details vindt men in Van de Geer en De Man (1974).

Noten

- 1 Zie voor een uitgebreid overzicht Ian Budge en Denis Farlie, *Voting and Party Competition: a critique and spatial synthesis of existing approaches* (forthcoming); Ian Budge, Dennis Farlie and Ivor Crewe (eds.), *Party Identification and Beyond: representations of voting and party competition*, Wiley, London 1976; Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: a framework for analysis*, Cambridge University Press, London/New York 1976, hfdst 10; Pertti Pesonen, 'Dimensions of Political Cleavage in Multi-Party Systems', in: *European Journal of Political Research*, 1 (1973), pp. 109-132. Zie voorts de uitgebreide biografieën in de nog te noemen dissertaties van A. de Swaan, C. P. Middendorp en J. J. A. Thomassen.
- 2 D. N. M. de Gruijter, *The Cognitive Structure of Dutch Political Parties in 1967*. Psychologisch Instituut, Rijksuniversiteit te Leiden, 1967.
- 3 Zie het in noot 15 te noemen onderzoek in Schagen van W. Koomen en L. F. M. Willems.
- 4 Zie het onderzoek van F. Bronner en R. de Hoog, 'Een Cognitieve Kaart van de Nederlandse Politieke Partijen', in: *Acta Politica*, 11 (1976), pp. 33-53; pp. 206-219; C. P. Middendorp, *Progressiveness and Conservatism: fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*, diss. Amsterdam, 1976.
- 5 M. Wolters, *PAK en Polarisatie: kentering in de Leidse Gemeentepolitiek*, Gemeente Leiden, 1973.
- 6 H. Daalder en Jerrold G. Rusk, 'Perceptions of Party in the Dutch Parliament', in: Samuel C. Patterson en John C. Wahlke (eds.), *Comparative Legislative Behavior: frontiers of research*, Wiley, New York, 1972, pp. 143-198.
- 7 Zie voor een bekend voorbeeld Olavi Borg, 'Basic Dimensions of Finnish Party Ideologies: a factor analytical study', *Scandinavian Political Studies*, 1 (1966),

- pp. 94-117.
- 8 Bijv. in pogingen de dimensies van een partijstelsel af te leiden uit de mate van overgang van kiezers tussen bepaalde partijen.
- 9 Duncan Macrae, *Parliament, Parties and Society in France, 1946-1958*, New York, 1967, en het onderzoek in de Leidse gemeenteraad van M. Wolters, genoemd in noot 5.
- 10 Voor Nederland, zie M. van Tijn-Koekebakker, W. Brinkman en W. Koomen, 'Verschillen in stemgedrag tussen Tweede Kamer-fracties tijdens het Kabinet-Cals', in *Acta Politica*, 5 (1969-1970), pp. 173-177; voorts M. Wolters, *Dutch Social Democracy in the Era of Polarisation*, rapport voor *Workshop Trends and Tensions in European Social Democracy*, E. C. P. R., Berlin, 1977. Zie voorts vooral de voortreffelijke studies over Denemarken van Erik Damgaard, Mogens N. Pedersen, e.a., bijv. Mogens N. Pedersen, Erik Damgaard en P. Nannestad Olsen, 'Party Distances in the Danish Folketing 1945-1968', in: *Scandinavian Political Studies*, 6 (1971), pp. 87-106; Erik Damgaard, 'Party Coalitions in Danish Law-Making, 1953-1970', in: *European Journal of Political Research*, 1 (1973), pp. 35-66.
- 11 Zie vooral Donald E. Stokes, 'Spatial Models of Party Competition', in: Angus Campbell c.s., *Elections and the Political Order*, Wiley, New York 1966, pp. 161-179.
- 12 J. Stapel, 'Wie en Wat staan Waar tussen Links en Rechts', in: *Acta Politica*, 4 (1968-1969), pp. 32-40; zie ook idem, 'Progressief' Nederland', in: *Acta Politica*, 6 (1971), pp. 205-211.
- 13 Zie I. Lipschits, *Links en Rechts in de Politiek*, Boom, Meppel, 1969.
- 14 Zie de studie in noot 2.
- 15 W. Koomen en L. F. M. Willems, 'Waarneming van het stelsel van Nederlandse Politieke Partijen', in: *Acta Politica*, 4 (1968-1969), pp. 460-465.
- 16 Zie noot 10.
- 17 Zie noot 5.
- 18 M. Wolters, *Dimensions of Dutch Parties*, Department of Data Theory, Leyden, 1975.
- 19 Zie noot 6.
- 20 J. de Leeuw, *Canonical Analysis of Categorical Data*, diss. Leiden, 1973.
- 21 W. G. A. Hazewindus, *Afstanden tussen Partijen in de Tweede Kamer*, scriptie Amsterdam, 1971; Idem en R. J. Mokken, *A Distance Analysis of Party Preferences*, rapport voor *Workshop on European Cabinet Coalitions*, E. C. P. R., Helvoirt, 1972.
- 22 Zie noot 4.
- 23 Zie noot 4.
- 24 Voor eerdere publicaties op basis van dit materiaal zie vooral J. J. A. Thomassen, *Kiezers en Gekozenen in een Representatieve Democratie*, diss. Tilburg, Samsom, Alphen a.d. Rijn, 1976; G. A. Irwin en J. J. A. Thomassen, 'Issue Consensus in a Multi-Party System', in: *Acta Politica*, 10 (1975), pp. 389-420. Zie voorts het rapport van J. P. van de Geer en H. de Man, *Analysis of Responses to Issue Statements by Members of the Dutch Parliament*, Department of Data Theory, Leyden, 1974.
- 25 Daalder en Rusk, pp. 178 e.v.
- 26 T.a.p., pp. 175 e.v.
- 27 T.a.p., pp. 181 e.v.

- 28 T.a.p., pp. 189 e.v.
- 29 Zie noot 20.
- 30 De vaderlandse voorgeschiedenis van het links-rechts hoefijzer is als volgt: het idee wordt, zeer terloops, genoemd in W. J. M. Levelt, J. P. van de Geer en R. Plomp, 'Triadic comparisons of musical intervals', *British Journal of Math. Statistical Psychology*, 19 (1966), pp. 163-179. Bedoelde opmerking werd aanleiding voor de doctoraalscriptie van De Gruijter, genoemd in noot 2, en wordt ook opgenomen in de dissertatie van E. E. C. I. Roskam, *Metric Analysis of Ordinal Data in Psychology*, V.A.M., Voorschoten, 1968, pp. 75-76.
- 31 Zie de plaats van D'66 in de figuur voor de religieuze achtergrond van Nederlandse kamerleden in 1968 in: H. Daalder en S. Hubée-Boonzaaijer, 'Sociale Herkomst en Politieke Recruitering van Nederlandse Kamerleden', in: *Acta Politica*, 5 (1969-1970), p. 322; p. 324; zie ook J. J. Godschalk, 'Enige Politieke en Sociale Kenmerken van de Oprichters van D'66', in: *Acta Politica*, 5 (1969-1970), p. 70.
- 32 Daalder en Rusk, pp. 175 e.v.
- 33 P. J. Runkel, 'Cognitive Similarity in Facilitating Communication', in: *Sociometry*, 19 (1956), pp. 178-191.
- 34 C. H. Coombs, *A Theory of Data*, Wiley, New York, 1964, pp. 122-125.
- 35 A. de Swaan, *Coalition Theories and Cabinet Formations*, diss. Amsterdam, Elsevier, Amsterdam, 1973, p. 70.
- 36 Zie noot 24.
- 37 Zie vooral de uitgebreide verantwoording in de dissertatie van J. J. A. Thomassen, vermeld in noot 24.
- 38 Van de Geer en De Man, pp. 6 e.v.
- 39 *Ibidem*.
- 40 T.a.p., p. 33.
- 41 F. N. Stokman, *Third World Group Formation in the United Nations*, diss. Amsterdam, 1977, Universiteit van Amsterdam.